Memòria Viva

Publicació monogràfica del projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària (PEU).

Núm. 14 · Desembre de 2022
Periodicitat anual

UNIVERSITAT JAUME I
Programa d'Extensió Universitària
PEU

DIPUTACIÓ DE CASTELLÓ

GENERALITAT VALENCIANA
Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport

Memòria Viva

Publicació monogràfica del projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària (PEU).

Núm. 14 · Desembre de 2022
Periodicitat anual

Memòria Viva.
Publicació del projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària - PEU.
Universitat Jaume I.

Coordinació: Ángel Portolés Górriz

Fotografia de portada: Patrimoni Industrial de Llucena. Autora: Diana Sánchez Mustieles

Servei d'Activitats Socioculturals
Vicerectorat de Cultura, Llengües i Societat. Universitat Jaume I
Àgora. Universitat Jaume I
12071 Castelló de la Plana
Telèfon: 964 72 88 73
patrimoni-peu@uji.es

Edita: Servei de Comunicació i Publicacions
Correcció lingüística: Servei de Llengües i Terminologia

Imprimeix: Llar Digital

ISSN: 1889-6359
Depòsit Legal: CS 161-2009

El Programa d'Extensió Universitària PEU de la Universitat Jaume I no es responsabilitza de les opinions i reflexions personals expressades en aquesta publicació. Les imatges d'aquesta publicació han estat cedides pels autors i autores.

índex

009 **PRESENTACIÓ**

013 **PROJECTES EN EL TERRITORI / GRUPS PATRIMONI - PEU**

015 01
De la construcció col·lectiva d'un projecte de poble a l'elaboració d'espardenyes
Tesa Giner Garcia

026 02
Los Calpes. Uns papers amb història
M. Carme Macià i Gracia

038 03
«Els somnis s'han de convertir en objectius per a fer-los realitat»: una mexicana a Espanya coneix nous panorames d'intervenció educativa
Fátima de María Pérez Gómez

048 04
Les "Veus de Penyagolosa"
Tània Muñoz Marzà i Elvira Safont Pitarch

062 05
«Reial Fàbrica i Territori», un projecte de dimensió territorial
Diana Sánchez Mustieles i Museu de Ceràmica de l'Alcora

072 **INVESTIGACIONS**

074 06
ARCA. Nous horitzons per al patrimoni arquitectònic contemporani
Sofía Ayllón

084 07
Casinos, teatres i cines de l'Almenara dels anys vint
Estel Bosó Doménech

096 08
Caminant de la mà entre tradicions
María Domingo Domingo, Ángel L. Bravo García, Andrés Huerta Rodríguez

108 09
#PeripheralYouthMakers: trobades de joventuts perifèriques per a dinamitzar entorns rurals
Andrea Lara Ramírez i Hugo Saiz Valero

118 10
Experiència etnogràfica i familiar en els silos de Villacañas. Construccions subterrànies i populars, patrimoni cultural de Castella-la Manxa
Lorena López-Méndez

128 11
En trànsit patrimonial: traçar una cartografia afectiva investigadora des de l'àmbit personal fins que arrele en l'àmbit professional
Stella Maldonado Esteras

136 12
Un projecte de cinema i animació cultural com a eina de divulgació inclusiva
Millán Mozota Holgueras, Juan Francisco Gibaja, Alba Jiménez, Xavi Socias

150 13
«Elles habiten la ciutat»: patrimoni cultural i gènere
Amaya Muñoz Marzà

Presentació

Carmen Lázaro Guillamón.
Vicerectora de Cultura, Llengües i Societat. Universitat Jaume I.

El 2022 Espanya ha ratificat el Conveni Marc del Consell d'Europa sobre el valor del patrimoni cultural per a la societat, més conegut per Conveni de Faro, en honor a la ciutat portuguesa on va ser signat l'any 2005[1].

En els objectius d'aquest conveni es reconeix el dret a formar part de la vida cultural i a la responsabilitat personal i col·lectiva respecte al patrimoni cultural. Juntament amb aquests drets, s'advoca per la importància que té el seu ús i desenvolupament sostenible, fonament de la qualitat de vida de les persones que, a més, promou la construcció d'una societat pacífica i democràtica i una major sinergia entre els agents públics, privats i institucionals (article 1).

La signatura i ratificació del Conveni de Faro per part d'Espanya suposa el reconeixement i acceptació d'un nou marc per a les relacions de totes les parts (institucions públiques, privades i societat civil) al voltant del patrimoni. Un nou marc basat en la legitimitat de la ciutadania per a plantejar escenaris des dels quals proposar models de governança en relació amb el patrimoni. Bona mostra d'aquesta proposta per a la reunió de la societat entorn del patrimoni és la definició de comunitat patrimonial, "composta per persones que valoren aspectes específics d'un patrimoni cultural que volen conservar i transmetre a futures generacions, en el marc de l'actuació dels poders públics" (article 2).

Com a membre de la Xarxa de la Convenció de Faro del Consell d'Europa (Faro Convention Network), el Programa d'Extensió Universitària PEU de la Universitat Jaume I de Castelló (PEU UJI) proposa el desenvolupament d'un nou marc de relacions entre el territori i la institució (la Universitat) basat en l'acompanyament a grups locals amb projectes relacionats amb el patrimoni cultural, les arts i la creació contemporània i el desenvolupament social i cultural.

La proposta del PEU UJI es basa en la importància del procés com a eix des del qual s'articulen les diferents accions que sorgeixen en el territori. Aquest procés és únic

1. https://rm.coe.int/1680083746

per a cadascuna de les realitats d'un territori tan divers com el que conforma l'interior de la província de Castelló.

Al costat d'aquest espai natural del PEU, centrat en la província de Castelló i en les seues ruralitats, el PEU UJI s'amplia i participa d'altres processos a una escala cada vegada major en el context estatal i internacional. És una manera d'acostar la Universitat Jaume I a altres experiències generades dins o fora de la pròpia institució que volen conèixer i implementar els valors que constitueixen l'ADN del PEU UJI, entre altres: la importància dels processos, la cerca i enfortiment de xarxes d'intercanvi d'experiències i coneixements o la cura i acompanyament de cadascuna de les iniciatives que s'acosten a la Universitat per a desenvolupar les seues idees i, fins i tot, els seus somnis.

La revista anual Memòria viva recull tota una sèrie d'articles centrats en aquests processos patrimonials, i és una bona mostra d'aquesta voluntat de crear relacions basades en la complicitat, l'intercanvi i l'horitzontalitat de la institució amb les persones que habiten el territori on desenvolupen la seua creativitat, les seues idees i els seus projectes.

Memòria viva s'estructura en dos apartats principals: Projectes en el territori (Grups de Patrimoni – PEU) i Investigacions. Projectes en el territori reuneix els articles realitzats pels grups locals, col·lectius, iniciatives i persones vinculats amb el Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I i, de manera especial, amb el projecte Patrimoni PEU. Investigacions presenta tota una sèrie d'articles fruit de la convocatòria que convida a presentar aportacions sobre gestió i patrimoni cultural, xarxes de col·laboració i educació patrimonial.

En el número 14 de Memòria viva, el primer dels articles de l'apartat Projectes en el territori ve signat per Tesa Giner, i tracta sobre el projecte de recuperació patrimonial de l'espardenya que s'està desenvolupant en el municipi de Villores. El segon dels articles, de M. Carme Macià, ens presenta la interpretació d'un lligall trobat en Los

Calpes (la Puebla de Arenoso) el 2004, i reflexiona sobre el valor que podria tindre com a connexió entre passat, present i futur.

El tercer dels articles d'aquest primer apartat relata en primera persona l'estada de l'estudiant de la Universitat Pedagògica Nacional en Tijuana (Mèxic), Fátima de María Pérez Gómez, i la seua vinculació, col·laboració i aprenentatges adquirits en el PEU UJI i en els seus grups locals. La quarta aportació versa sobre la importància de la memòria oral i el patrimoni immaterial, per a això, Safont i Muñoz presenten el projecte Les veus de Penyagolosa. Finalment, l'arquitecta i especialista en patrimoni industrial, Diana Sánchez, presenta "Real fàbrica i territori" al voltant de la dimensió territorial de la Reial Fàbrica de Pisa i Porcellana del Comte d'Aranda, un projecte que forma part de l'acompanyament del PEU UJI, i que troba origen en la vinculació dels col·lectius i institucions culturals del territori històric relacionat amb la Reial Fàbrica.

En l'apartat Investigacions, el número 14 de Memòria viva conté vuit articles que proposen un mosaic d'accions que relacionen el patrimoni i la memòria, les cartografies, l'educació, la gestió cultural o la ciència ciutadana, des de la importància de la perspectiva de gènere i la inclusió. Respecte als contextos, les investigacions presentades reflexionen sobre el propi concepte de territori i apunten noves propostes per a la ciutat, l'arquitectura contemporània o els museus.

La suma de totes aquestes aportacions constata la necessitat de compartir com a vehicle des del qual desenvolupar col·laboracions, així com la importància d'encoratjar connexions que enfortisquen les arrels de cadascuna de les iniciatives sorgides en el territori. Sens dubte, la memòria continua viva després de catorze números.

PROJECTES EN EL TERRITORI/ GRUPS PATRIMONI - PEU

01

De la construcció col·lectiva d'un projecte de poble a l'elaboració d'espardenyes

Tesa Giner Garcia

Amb la intenció d'activar un projecte cultural de recuperació, conservació i difusió del patrimoni local, el març de 2021 va començar un procés participatiu, amb l'assessorament del PEU de l'UJI i l'acompanyament d'Heterotopia, per a recollir idees i definir objectius i estratègies de treball. A partir de les diverses sessions es va definir l'espardenya com l'element més representatiu de Villores, que ha marcat la vida al poble i ha sigut el principal motor de l'economia villorana.

Aquest és l'element aglutinador de diferents propostes que es poden desenvolupar, per la qual cosa passa a ser un punt de partida per a promoure accions de transmissió del saber, fomentar la participació intergeneracional entre el veïnat i animar a la construcció d'una comunitat creativa entre la població resident, flotant i amb arrels al municipi. Després d'un any, s'ha elaborat un documental i s'han portat a terme diferents accions, com ara recerca històrica, tallers d'espardenyes i disseny de museu a l'aire lliure.

Paraules clau: Villores, espardenyes, patrimoni, participació.

Una pregunta recurrent

Com es posa en marxa un projecte en un poble en què viuen poc més de quaranta persones durant tot l'any? Evidentment, amb molta il·lusió i entusiasme, però cal alguna cosa més; alguns factors que conformen a poc a poc un camí pel qual fer passes cap a la dinamització cultural.

En el cas que ara descrivim, el primer pas es va fer cap al 2017, quan es va crear l'associació cultural L'Espardenya. Aquesta associació es va constituir per a gestionar els recursos humans i econòmics arran de la celebració del XXVIII Aplec dels Ports a Villores l'any 2016.

Respecte als beneficis econòmics, aquests necessàriament han de retornar al poble, que ha treballat molt durament per a assegurar l'èxit de l'esdeveniment. Més important és encara el grup que ha eixit de l'equip organitzador i que vol seguir treballant

per a millorar la dinamització del poble amb projectes culturals. En un primer moment, es plantegen accions de marcatge i recuperació de camins antics, de conservació i difusió de tot el que es relaciona amb l'espardenya, i de recopilació i difusió de la festa de Sant Antoni.

Un altre factor que suma és la construcció d'un nou espai al municipi per part de l'Ajuntament, un espai que s'ha pogut condicionar gràcies als beneficis econòmics esmentats. Aquest nou espai permet disposar d'un punt de trobada i omplir-lo de continguts que ajuden a la dinamització desitjada.

Cal indicar que l'Ajuntament i aquesta associació van de la mà per a assolir l'objectiu dinamitzador, tant és així que més d'una persona és membre d'ambdues entitats alhora. En més d'una ocasió al llarg d'aquest text segurament també pot semblar que se'n barregen les funcions. És evident que no és així, però sí que és cert que hi ha molt bona comunicació i coordinació: altrament, no seria possible mamprendre els reptes plantejats.

Amb un grup de persones amb inquietuds culturals, uns recursos econòmics per gestionar i un local, ens calia comptar amb personal expert per a portar endavant alguns dels projectes que hem comentat. Per això, des de l'Ajuntament es va fer una consulta al Programa d'Extensió Universitària de l'UJI sobre el possible assessorament per a iniciar accions per a desenvolupar projectes locals.

D'aquesta consulta i posteriors converses van nàixer dues línies de treball: per un costat, l'Ajuntament de Villores va signar amb l'UJI un conveni de col·laboració amb la finalitat de treballar en processos de desenvolupament sociocultural. Amb aquest conveni vam començar a perfilar el tipus de projecte que es volia portar a terme i ens vam centrar en la recuperació i difusió del patrimoni cultural i natural del municipi. Per l'altre, mitjançant el projecte «Patrimoni» del PEU, al poble va començar un procés participatiu amb l'acompanyament d'Heterotopia-Centre d'Estudis i d'Innovació per a la Participació.

Acompanyament d'Heterotopia en el procés participatiu

Partim d'un esborrany de projecte, elaborat per l'Ajuntament, que s'anomena «**Obrim un espai nou amb històries de tots els temps**». Es tracta d'un projecte participatiu de treball per a la recuperació del patrimoni: vivències, cançons, paraules, espais..., un seguit de recursos per a poder investigar. En definitiva, per a recuperar la memòria local, en què recollir la història del poble.

Els principals objectius:

- Conservar i rehabilitar patrimoni natural i cultural.
- Fomentar la participació intergeneracional entre el veïnat.

Línies de treball:

- Arxiu fotogràfic.
- Gravacions amb relats de vida.
- Transmissió de sabers.
- Espai museístic.

Aquest projecte exposa, d'una manera general, moltes propostes que es volen mostrar i compartir amb la població, i és el treball amb Heterotopia el que ens fa posar el focus en com es pot ampliar la participació i crear una comunitat en què es puguen desenvolupar les accions que es poden seleccionar, aportar i acordar. Malauradament, les primeres reunions amb Heterotopia van haver de ser telemàtiques, a causa de la situació sanitària, però això no va impedir que es presentaren el projecte i l'entitat acompanyant.

Per mitjà del servei municipal, Infovillores, el març de 2021 es va difondre un primer qüestionari per a captar l'interès de la població i proposar una reunió inicial, telemàtica, en què qualsevol que hi volia participar podia plantejar idees i inquietuds. La reunió té lloc el 30 de març i hi participem dotze persones. Cada persona hi diu la seua i no resulta fàcil (ja ho esperàvem) acordar res de concret, però són els començaments: Heterotopia capta les diferents inquietuds i sensibilitats per a poder extraure'n unes primeres línies de treball. L'endemà es crea un grup de WhatsApp denominat, naturalment, *Espardenya*, per a seguir comunicant-nos.

Durant el mes d'abril, Heterotopia elabora un formulari destinat a concretar necessitats, activitats i projectes. Amb els resultats, es prepara una reunió, aquesta vegada ja presencial. El 29 de maig ens reunim a Villores, amb la coordinació d'Heterotopia, onze persones i també unes altres tres en línia.

Heterotopia presenta l'anàlisi de l'informe extret del qüestionari portat a terme i s'indica la necessitat de triar un projecte matriu que ens ajude a implantar una metodologia de treball per a crear la comunitat creativa. A la pregunta: què volem ser com a poble?, es respon amb algunes línies estratègiques:

- Donar vida al poble, recuperar la seua història, cultura i tradicions.
- Buscar la implicació dels diferents grups del poble.
- Donar a conèixer les accions i projectes a la comarca.
- Necessitat de desenvolupament econòmic.

Durant la sessió, totes les persones presents coincidim en un punt: el primer requisit per a desenvolupar la comunitat creativa hauria d'anar dirigit a recuperar la memòria. En aquest cas, l'element més significatiu amb què començar és l'espardenya. Sense excloure altres iniciatives, com ara la recuperació de la gastronomia, festes, músiques..., l'espardenya és reconeguda com un element destacable i identitari de Villores.

Foto 1. Reunió del 29 de maig de 2022

Una vegada decidit el tema principal que s'ha de desenvolupar, hem d'anar definint les idees i els eixos de treball:

- Recuperació de testimonis i memòria oral.
- Recollida de material audiovisual.
- Creació d'itinerari pel poble de llocs significatius.
- Eines i objectes.
- Espai museístic.

La satisfacció amb el procés participatiu i reunions posteriors fa que un grup de persones (d'ara endavant, grup motor) elaborem propostes concretes amb l'objectiu principal de recuperar la memòria del poble de Villores. Així doncs, es van definint projectes que pretenen engrescar la població, tant la fixa com la flotant, i promoure possibles formes de collaboracions. Al llarg de juny i juliol es van distribuint tasques. Al principi no resulta senzill, ja que poques persones del grup residim al poble d'una manera continuada però, afortunadament, les tecnologies ens permeten una comunicació fluida.

Projectes:

- Crear un document audiovisual que reculla l'ofici de l'espardenya a Villores.
- Crear un museu de l'espardenya a l'aire lliure, en format d'itinerari pel poble.
- Portar a terme un taller d'elaboració d'espardenyes.

Comptem de nou amb el suport del PEU i l'acompanyament d'Àngel Portolés, del projecte «Patrimoni». És la persona que ens assessora i que facilita recursos humans i materials que ens ajuden a centrar les diferents idees que sorgeixen en les reunions del grup.

Posem en marxa un dels projectes: el documental

Hi ha dues dades que s'han de tenir en compte: d'una banda, hi ha una gravació del procés d'elaboració d'espardenyes dels anys 1991-1992 elaborada per un equip de persones que ara també pertanyen al grup motor. Serà un document de base per a visionar i recordar el procés. De l'altra, la Diputació de Castelló ens ha concedit una subvenció per a elaborar un vídeo documental sobre històries vives i tradicions del municipi.

Sobre la base d'aquestes dades, comença la sol·licitud de col·laboració a la població. Es comença a preparar un guió/esquema del que es vol documentar. Es tracta de recollir vivències al voltant de l'espardenya: horaris de treball, l'aprenentatge, anècdotes, distribució de tasques, diferència de sous entre homes i dones, cançons i similars. El plantejament no és fer entrevistes, sinó promoure converses entre diferents persones.

Durant el mes d'agost es fan les gravacions, amb una convocatòria prèvia de col·laboracions dirigida a la població local. Amb algunes fotografies, imatges del vídeo anterior i una llista de preguntes introductòries, els grupets de persones conten vivències.

Algunes persones del grup motor s'encarreguen d'aquesta tasca. Entre aquestes hi ha una professional en comunicació audiovisual i veïna del poble que, segons les previsions, d'ací a uns mesos i mitjançant el programa EMPUJU de Labora, podrà seguir amb el tractament del material gravat.

Per a aquest treball posterior d'edició es compta també amb la participació professional d'una empresa de la comarca, Comboi Agència Creativa SL. Aquesta tasca es portarà a terme durant alguns mesos.

Per a l'elecció del títol es pensa recollir propostes el dia de la inauguració del nou espai social del poble,

Foto 2. Un dels moments de gravació durant la conversa al carrer

prevista per al 5 de desembre. Per a motivar la participació en l'elecció del títol, també s'acompanyarà la projecció d'algunes escenes gravades.

En la data prevista s'inaugura l'espai social L'Espardenya i durant la jornada s'informa del documental que està en marxa i es demanen suggeriments per al títol. Entre les propostes aportades i les presentades pel grup, el títol triat és «**L'espardenya, l'ofici d'un poble**».

Per a la presentació del documental, ja es pensa a poder fer-ho en la primera acció que farem al poble en el marc de les propostes del projecte, que segurament tindrà lloc el 2022, atès que hi ha moltes hores de gravacions que cal estructurar.

La resta de projectes: museu a l'aire lliure i taller d'elaboració d'espardenyes

La nostra idea de crear l'espai museístic coincideix amb la convocatòria, per part de la Generalitat Valenciana, per a presentar propostes per als pressupostos participatius de 2022. L'Ajuntament aprofita l'oportunitat i el maig de 2021 presenta dos projectes en la demarcació de comarques de l'interior del nord: «Adquisició i rehabilitació del Molí de la Cova de Villores» i «Museu de l'Espardenya a l'aire lliure».

Les dues propostes arriben a la fase final i definitivament s'inclouen en els pressupostos participatius. Ja se sap que hi ha un pressupost aprovat de 15.000 € per a l'octubre, amb la finalitat de portar endavant el projecte de museu.

Aquest fet dona impuls per a fer realitat la proposta inicial i comença el procés d'investigar iniciatives semblants, de buscar referents en uns altres territo-

ris i de valorar diferents suports i instal·lacions que s'ajusten a les idees que exposem i compartim.

En aquest sentit, l'acompanyament de l'UJI ens resulta, de nou, molt enriquidor i estimulant: se'ns proposa un TCI (taller col·laboratiu interdisciplinari), això és, una trobada entre nosaltres i diferents persones expertes, per exemple, en museística, gestió cultural, comunicació i nosaltres, per tal de posar en comú la informació del projecte, els objectius, etc. L'objectiu del TCI és elaborar un document de recomanacions a partir del qual poder triar i establir un calendari per a les següents accions.

Valorem aquesta proposta en diferents reunions i es decideix que no és el que més necessitem ara. Posem en comú altres projectes que coneixem, altres persones que poden ajudar o col·laborar. Un projecte que pot servir de referent és el Centre de Desenvolupament Rural-Museu de la Pauma, de Mas de Barberans. Algunes persones del grup motor, després de visitar-lo, conclouen que pot servir de model. Àngel Portolés fa d'enllaç amb Pepa Subirats, directora del Museu.

El 12 de febrer de 2022 té lloc la **jornada participativa**, amb la següent estructura:

«El futur dels oficis d'abans»: jornada participativa per a definir el projecte cultural de Villores

- Presentació de la jornada del projecte i de la ponent
- Exposició del CDR Museu de la Pauma
- Debat entorn del projecte presentat
- Espai participatiu 1
  - Qui som i què tenim? Recull d'idees
  - Prioritzar les idees a curt, mitjà i llarg termini
- Pausa i dinar
- Espai participatiu 2
  - Definir el projecte
  - Treball en grups segons les propostes
- Posada en comú del treball dels grups
- Tancament i determinació de tasques per fer

Ens sembla molt important l'aportació de Pepa Subirats, que ens ha contat el procés de creació del museu, el lligam d'aquest amb el territori, les diferents relacions i sinergies creades entre altres entitats i alguns dels entrebancs i facilitats trobats al llarg dels anys. També està present en l'espai participatiu del matí i la seua mirada externa, ens ajuda a centrar els objectius i les possibles accions.

La jornada resulta molt satisfactòria, amb participació de població interessada i sobretot de les persones que han treballat i treballen en l'elaboració de les espardenyes, sense les quals no es podria portar endavant la proposta del taller de formació. També és molt significativa la presència d'altres persones que han mostrat la intenció d'implicar-se en aquest projecte de poble.

A partir de la jornada, es decideix sumar uns altres projectes i es creen grups de treball amb les següents temàtiques:

- Recerca històrica
- Formació / taller per a la transmissió de sabers
- Museu a l'aire lliure
- Fira o festa de l'espardenya

Foto 3. Cartell de la jornada participativa

Recerca històrica

Un dels fruits de la jornada participativa del 12 de febrer ha sigut que un veí del poble, historiador, s'ha oferit a elaborar un document dels orígens i evolució de la indústria de l'espardenya al poble. La seua proposta consisteix a fer un retrat de la situació de l'espardenya a Villores al llarg del temps. Per a les seues investigacions es nodreix de diverses fonts: l'Arxiu Municipal de Villores, els arxius que proporciona el web a través d'arxius, biblioteques, hemeroteques digitalitzades i obres monogràfiques d'artesania i indústria de la província de Castelló. Amb la informació recollida, la seua professionalitat i l'entusiasme que s'entreveu entre línies, elabora el document Una visió històrica de l'espardenya a Villores.

Com ens diu l'autor, la principal tasca del treball és donar notícia, emmarcar i posar en valor l'artesania de l'espardenya a Villores al llarg del temps, sobretot del segle XVIII en avant i l'època daurada de l'activitat, que abraça des de la darreria del segle XIX fins ben avançat el segle XX. I l'estudi continua per a avançar fins a l'actualitat.

Taller: «Fem espardenyes, fem poble!»

Des del grup motor comença la preparació per a portar a terme el taller d'elaboració d'espardenyes amb l'objectiu de promoure la transmissió de sabers. Ja hem comentat que la població resident a Villores és molt reduïda. Per aquesta raó, el taller ha de tenir lloc en períodes vacacionals i el més adient és organitzar-lo per als festius de Pasqua.

Arran de diferents converses, algunes telefòniques, aconseguim suficient professorat per a portar a terme tot el procés d'elaboració de les espardenyes i també fem una crida perquè ens deixen eines i elements de treball:

- Per a fer la sola: banc, agulla, punxó, fuset, falcí i xamarit
- Per a tancar, cosir cara i taló: cavallet, agulla, pelleta, didalera
- Per a passar: posar les vetes: agulla de passar

La matèria primera: jute, lona, fil i vetes, que podem adquirir a lata Espardenyes, una empresa de la Mata que des del primer moment que vam comentar el projecte ha estat disposada a facilitar-nos materials, contactes i assessorament.

Foto 4. Anunci del taller

La idea és no tenir més de deu persones participants com a alumnat. El darrer dia en què finalitza el termini ja en són catorze. Com que és una primera edició i tot és gent del poble es decideix no excloure ningú. El taller queda de la següent manera:

- **Divendres 15 d'abril**
  - 10.00 h. Presentació del projecte i funcionament del taller
  - 10.30 h -12.30 h. Taller (I): la sola
  - A partir de les 12.00 h. Vermut a la plaça
  - 16.30 h - 19.30 h. Taller (II): tancar
- **Dissabte 16 d'abril**
  - 10.30 h - 12.30 h. Taller (III): passar
  - A partir de les 12.00 h. Vermut a la plaça
  - 19.30 h. Xarrada de Pep Querol: «Rastrejant l'espardenya a Villores» (treball de recerca històrica)
  - 20.30 h. Projecció del documental «L'espardenya, l'ofici d'un poble» (gravacions de l'estiu de 2021)
  - 21.00 h. Agraïments i cloenda.

Mestres i alumnat palesen una gran satisfacció, pel fet que cada participant ha pogut fer i calçar-se unes espardenyes i les persones que han estat ensenyant han sentit l'orgull de transmetre el seu saber. La millor prova de l'èxit és que participants i altres persones pregunten per l'edició següent.

Mentre es desenvolupa el taller també s'informa del projecte de l'Associació i de la possibilitat de col·laborar en les diferents accions previstes, com també més informació relativa al procés d'elaboració de les espardenyes. Des del grup motor ja es treballa en una nova edició per a l'estiu.

Museu a l'aire lliure

Com es comentava abans, l'Ajuntament disposa de finançament per a establir el museu i, evidentment, comparteix amb l'associació cultural L'Espardenya propostes i idees per a portar-lo endavant. Ja s'ha produït més d'una reunió amb Comboi Agència Creativa SL que, amb la seua professionalitat, aporten diferents maneres de materialitzar les idees inicials que s'han anat concretant. És clar que s'elaborarà un recorregut pel poble i que possiblement es farà ús de la tecnologia amb informació mitjançant codis QR.

Es treballa per a elaborar un pressupost que es presentarà a la Generalitat i s'han començat a sol·licitar imatges per al contingut de les possibles instal·lacions. En el moment d'escriure aquest article hi ha ja una proposta tècnica i conceptual per al museu. Fins i tot ha començat el procés per a decidir-ne el

Foto 5. Sessió matinal del taller. Fer la sola

Foto 6. Un dels mestres ajuda en l'elaboració de la sola a joves participants.

Foto 7. Xarrada de Pep Querol sobre el treball de recerca històrica

Foto 8. Cartell en què s'anuncia la projecció del documental

nom, la qual cosa serà necessària per a crear-ne tota la imatge. La idea principal és promoure la història, memòria, procés i anècdotes entorn de l'espardenya a Villores.

Els objectius són els següents:

- Posar en valor l'artesania local i l'ofici de l'espardenya.
- Mostrar aquesta faceta d'una forma original i oberta.
- Atraure un públic visitant actiu.
- Recuperar i conservar la memòria de Villores entorn de l'espardenya.
- Documentar aquesta història visualment i gràficament.
- Donar a conèixer aquest patrimoni mitjançant el seu valor artístic.

Confiem que la Generalitat Valenciana s'implicarà segons el previst i que el projecte del museu es portarà a terme.

Fira/festa de l'Espardenya

De moment, valorem la possibilitat de no tirar endavant aquesta part del projecte. S'han fet algunes reunions respecte d'aquesta qüestió amb el CIE - Centre d'Iniciatives Empresarials dels Ports i s'ha comentat la possibilitat de fer coincidir aquesta fira amb una fira d'oficis, però no es considera viable, per la qual cosa, sense descartar-ne la idea, s'opta per invertir esforços i energia en les accions que ja s'han iniciat.

Difusió i xarxes socials

A mesura que han començat les accions, i de manera continuada, la informació s'ha fet arribar a tota la llista de distribució del servei municipal Infovillores.

A més a més, el projecte ja es va actualitzant en les xarxes socials. Així poden seguir-se totes les accions que es porten a terme, com també es poden aportar suggeriments, idees i plantejar qualsevol consulta al voltant del projecte.

@espardenya.villores

Espardenya Villores

espardenya.villores@gmail.com

@espardenyaV

Esperem poder seguir desenvolupant tot el que s'ha posat en marxa i el que es posarà, amb l'objectiu de fer créixer la comunitat creativa i d'assegurar la continuïtat del projecte de poble.

Fonts consultades

Aquest text conté notes, reflexions i comentaris compartits en reunions, documents i converses del grup motor i d'altres persones que han col·laborat en el projecte o hi col·laboren actualment.

Villores, maig de 2022

y por un cuadro de largo 9

~~Otro sitio~~ con olmo biejo que
linda con el mismo comprador
y ~~camino~~ cuio comprador es
Vicente Benedito y Badenas

21r

El sitio de Pascual Sandalinas,
difunto, pasa a su Yerno Joaquin
Monzona y lo tiene pagado.

Otro sitio que linda con Jose
Perez Calpe de Andres y con
Jose Navarro y Perez cuio com
prador es Juaquin Cibrian y
el ocho pasas en cuadro 8r

Otro sitio que linda con

02

Los Calpes. Uns papers amb història

M. Carme Macià i Gracia
Historiadora

L'any 2004, en Los Calpes, trobem un xicotet lligall escrit a mà en forma de llibre, en molt mal estat. El lloc i les característiques em van fer intuir que es tractava d'un document amb un cert valor que podia ser tributari d'estudi.

Aquest document és un conjunt d'anotacions realitzades en diferents moments, (1844, 1871, 1884, 1896 i 1912) de propietats agrícoles del poble, amb noms, pagament de contribucions i particions, en alguns casos. També inclou un inventari de la sagristia de l'antiga ermita de Los Calpes.

Vaig considerar el doble interès del document, tant per la data més llunyana com per tractar-se de documents elaborats per la comunitat en què hi apareixen propietats, noms, unitats de mesura, malnoms, impostos i actituds.

Es constata una voluntat d'ordenar el territori i obtindre ingressos per a obres comunals a través d'una rudimentària organització local.

Paraules clau: Los Calpes, document, veïns, història.

Introducció

Fa alguns anys, en Los Calpes, pedania de la Pobla d'Arenós, en l'Alt Millars, vaig trobar un xicotet lligall en forma de llibre, escrit a mà i en mal estat. El vaig trobar en el que havia sigut el forn del poble, que en aquell moment s'utilitzava com a magatzem d'estris en desús, procedents del mateix forn, de l'antiga escola i del cup, lloc on en uns altres temps es realitzaven les activitats derivades de la verema.

Observat amb més deteniment, vaig veure que es tractava d'un conjunt d'anotacions realitzades en diferents anys, de propietats agrícoles i les seues particions, amb noms i cognoms, pagament de contribucions i altres assumptes de la vida del poble. També hi havia un inventari de la sagristia de l'antiga ermita.

Vaig trobar un doble interès per al seu estudi: la seua antiguitat i el fet de tractar-se d'un element elaborat per la comunitat, custodiat per les autoritats del llogaret en diferents èpoques, però que hauria perdut la seua vigència i utilitat.

Malgrat la deterioració, adquiria el valor que tota obra o pertinença humana posseeix amb el pas dels anys que deixa constància de la quotidianitat: interessos, valors, formes de vida i de relació, construcció i modificació de l'entorn. Hi havia evidents limitacions per al seu estudi, ja que el conjunt estava deteriorat, hi faltaven fulls i era difícil de contrastar, però malgrat això, vaig iniciar la investigació, que ha donat com a resultat el treball que a continuació presente.

Context històric

Els orígens medievals del territori d'Arenós, en l'Alt Millars, es remunten a 1229, quan l'últim governador almohade, Zeyt Abü Zeyt va presentar vassallatge al rei Jaume I i va facilitar per diferents causes la repoblació per cavallers aragonesos, fidels al rei, que van aportar cultura, llengua i costums. De l'origen de la pedania de Los Calpes la tradició oral explica el trasllat i establiment en el segle XIV d'algunes famílies de la Pobla per a treballar terres de secà i ramaderia.

Pascual Madoz, polític liberal, en 1845 va escriure en el seu *Diccionario geográfico-estadístico-histórico* que Los Calpes tenia «50 famílies, 160 veïns, una ermita i un alcalde pedani dependent del municipi de Pobla». En els Butlletins Oficials de la Província, apareixen els alcaldes de la Pobla coincidents amb les dates dels documents presentats, que van ser: en 1844, Antonio Ariño; en 1878, Antonio Peidró; en 1884, Salvador Moliner; en 1896, José Monte i, en 1912, José Peidró Fornas.

A Espanya, en 1844 governaven els moderats, i era president el general Ramón María Narváez, sota el regnat d'Isabel II (1843-1868). Es calcula que el 1844, dels quinze milions d'espanyols, només tenien dret a vot 157.000 atès el caràcter censatari del sufragi. En 1865 es va rebaixar la quota tributària i van assolir el dret a vot 418.000 espanyols. No obstant això, es participava escassament en l'activitat política.

Descripció del lligall

El document trobat té forma de llibre, de 120 mm d'ample per 166 mm d'alt, i està format per 44 fulls, units entre si amb costura de fil de palomar, pel llom.

El lligall està format per fulls de 240 mm d'ample per 166 mm d'alt que han sigut doblegats per la meitat per la zona ampla, per la qual cosa es queden en 120 mm. Els fulls es van escriure primer a mà, després es van doblegar i cosir. Darrere, hi ha 28 fulls en blanc.

S'observa que originàriament eren tres lligalls de 16 fulls cadascun, tots cosits junts. Falten els quatre primers fulls del primer; hi ha, en canvi, tots els del segon i també els del tercer, encara que aquest té molt deteriorat l'últim full. No sembla haver tingut portades, més prompte sembla que ho era el primer full del primer lligall.

El primer està tot escrit, consta d'11 fulls a dues cares i un a una cara.

El segon només té un full escrit per les dues cares, i el tercer també té escrit només un full per les dues cares; està cosit als dos anteriors a l'inrevés: cal girar el document per a llegir-lo. Els fulls escrits totalment o parcialment en són 14 d'un total de 44, 48 originàriament.

Sorprén l'ordre en què van ser cosits, atès que no estan ordenats per dates; tal vegada qui els va cosir no sabia llegir. Tenen faltes d'ortografia i sintaxi que s'han mantingut per a exposar la realitat de les persones que el van elaborar. Encara que tot el conjunt ha sigut traduït, en aquest article, per raons d'espai, transcric només alguns dels més significatius.

Parts del conjunt

Són escrits que descrivim tal com estan ordenats i cosits.

1. ANY 1884 (una pàgina i mitja), on signen «...LOS QUE SABEN... LOS NUEVE HOMBRES Y EL SR. REGIDOR...», que són cinc d'entre deu.
2. Relació de «SITIOS QUE SE VENDIERON EL AÑO 1896» (dues pàgines).
3. «REVISIÓN DEL TERRITORIO QUE PERTENECE A NUESTRA ALDEA...» de 1912 (pàgina i mitja) on alguns veïns modifiquen les seues propietats.
4. Dues anotacions com les anteriors però aïllades, una sense data i una altra amb data, 1923, la més recent. Estan transcrites al final del document de 1912.
5. Acta d'una reunió de data 13 de maig de 1844: «PARA RRECONOCER LOS SITIOS SI HACEN PERJUICIO ATERCERA PRESONA Y PARA PONERLES SU PRECIO...» (cinc pàgines).
6. Acta de data 3 de gener de 1871 «...REUNIDOS LOS NUEVE HOMBRES CON OTROS VECINOS CONVINIERON POR HALLARSE SIN RECURSOS PAR PODER PAGAR GASTOS...» (onze pàgines), que acaba amb anotacions que poden ser posteriors.
7. Dues anotacions de 1878, transcrites al final del document de 1871.
8. Anotació de 1913 (mitja pàgina) de «...CAMBIO DE SITIO...» al final del document de 1871.
9. «INVENTARIO DE LO QUE SE CONTIENE EN LA SACRISTÍA Y HERMITA DE LOS CALPES», sense data.

Contingut

La majoria són inventaris del territori sense especificar, suposem solars, on es constata l'espai ocupat, els límits o posició del «lloc» al poble, el valor de les propietats i el consegüent pagament de tributs.

En els més antics apareixen els noms dels veïns amb un cognom, a vegades amb referència del pare, i posteriorment amb nom i dos cognoms. La majoria corresponen a cognoms contemporanis, com en els documents de 1844 a 1896, els de: Calpe, Pérez, Martín, Moliner, Crivrian (ara Cebrián), Navarro, Sandalinas, Gil, Tarrasón, i no tant els de Benedicto, Benedito, Genaro, Badenas, Monzona, Salvador i Collado. En el de 1912 apareixen també els cognoms: Bargas, Pradas, Nebot, Monte i Peidro.

Només s'esmenten tres noms de dona com a propietàries: *Manuela Cribrian y Gil* i *Juaquina Calpe* en el document del 1871, i *Juliana Nabaro Monte* en el de 1896, cap en el de 1844, la qual cosa indica que els títols de les propietats anaven a nom de l'home, encara que foren herència de l'esposa.

Quant als noms propis, aquests són molt repetits: Manuel, José i Joaquín. A partir de 1912 apareixen els noms d'Anjel, Celestino i Viturino... No apareixen noms compostos.

És evident la pervivència dels cognoms en els actuals fills del poble. No obstant això, és difícil identificar les persones nomenades sense comptar amb altres elements pel fet que la informació que proporcionen és molt escassa i poc definida. Exemple: «*Manuel Calpe junto a los suyo, doce pasas de largo y ocho de ancho, precio 12 reales*».

En la relació de noms hi apareixen pocs malnoms. En dos documents s'esmenta una persona amb els seus cognoms seguits de malnom, un és «*Avanero*» en el de 1896, amb el qual se sobrenomena Manuel Calpe Benedicto, i un altre, de 1912, Vicente «*la churra*». Podria ser que, sent un fet corrent en

els ambients rurals, no els escrigueren per a no ferir sensibilitats en tindre un significat despectiu.

La introducció dels inventaris ens facilita diferents informacions. En el del 13 de maig de 1844 diu que els veïns van celebrar una reunió sota la presidència d'un notable i els seus ajudants. A més, es designen a «*quatro omvres nonvrados*» que serían los que «*rreconocerian los sitios*».

La vertadera finalitat de l'assemblea potser eren les discrepàncies d'alguns veïns en relació amb les seues propietats, la qual cosa motivaria la necessitat de deixar constància per escrit, acte poc comú en una societat xicoteta en la qual tothom es coneixia i en la qual la majoria de les operacions relacionades amb la propietat, probablement es realitzaven de manera oral. Una altra també podria ser aplicar la valoració de les noves finques a l'efecte de pagament d'impostos.

També cal destacar la unitat de mesura que s'utilitza: «*las pasas*». Se suposa que serien els passos de persona, sense referències a quina altra mesura correspondria i el grau de precisió. Aquesta manera de mesurar bastant subjectiva i les decisions, per acords verbals, però certificades amb testimonis, seria una característica de l'època, molt rústica però comuna en aquests llocs. En una anotació aïllada del 1912 al final del document de 1871 apareix per única vegada la mida del terreny en pams «21 *palmo de ancho y 14 de ariba abajo*».

Els impostos que indica que es van recaptar van ser comptabilitzats en reals, i quasi sempre un real equival al preu d'un pas en quadre, en els de 1844 i 1871. Els reals eren rals de billó, que equivalen a 34 maravedisos de moneda de plata; el material era un aliatge de plata i coure que es va encunyar en l'edat mitjana en escassejar els metalls preciosos. En una sola anotació que hi ha de l'any 1923 apareix la xifra en pessetes. Sobre les anotacions, hi ha creus indicatives d'haver-se efectuat el pagament en els papers més antics (1844, 1871 i 1896), creus que a vegades en dificulten la llegibilitat. En canvi, en el de 1912 posa «pagats».

Quasi tots indiquen qui presidia i assistia a la reunió; així tenim que en 1844 diu «...*los vecinos reunidos y principalmente el lunvero* (¿?) *y dos ayudantes y además quatro omvres nombrados...*»; en canvi el document de 1871 diu «...*Reunidos los nueve hombres con otros vecinos...*», el primer document de 1884 «...*Reunidos los nueve hombres con otros vecinos...*», el primer document de 1884 «... *lo hicieron los nuebe hombres y el Sr. Regidor...*», i el document de 1912 «...*ante el Sr. Regidor y los Nueve Sres. dela Junta y todos los contribuyentes que...*». En 1844 són set els qui ostenten l'autoritat, i en 1871 en són nou amb representativitat o autoritat. En 1884 apareix un regidor, que torna a ser nomenat en 1912, possiblement com a autoritat per elecció popular o delegació d'un alcalde.

No s'indica la data del «*Inventario delo qe se contiene en la Sacristía y hermita de los Calpes*». La referida ermita va ser l'antecessora de l'església inaugurada el 1917.

ANY 1844

Els objectius eren: fixar les dimensions del terreny; posicionar-lo respecte als veïns; comprovar que no hi havia terceres persones afectades o disconformes; posar preu als llocs, i atorgar quinze llocs a uns veïns.

Sorprén en aquest document el punt on indica «... *se paso a dar 15 sitios a los vecinos Tozudos*». L'escriptura acaba ací i és molt clara la paraula *Tozudos*. Desconeixem si el significat d'aquesta paraula seria el mateix que el que nosaltres entenem. Per l'enumeració dels llocs veiem que els llocs són 25, però en canvi, el nombre de veïns nomenats sí que són 15 pel fet que es repeteixen els noms.

El mes de maig és època de bastant treball en el camp; podria ser aquesta una reunió d'una certa urgència.

Les 22 primeres anotacions numerades estan fetes amb la mateixa lletra d'escriptura, i les tres últimes anotacions sense número semblen afegides posteriorment.

De la paraula «lunvero» no coneixem accepcions, tal vegada podria relacionar-se amb «juntero». També podria tractar-se d'algun error de l'escrivent. En qualsevol cas, dona a entendre que es tractava de la persona que presidia la reunió.

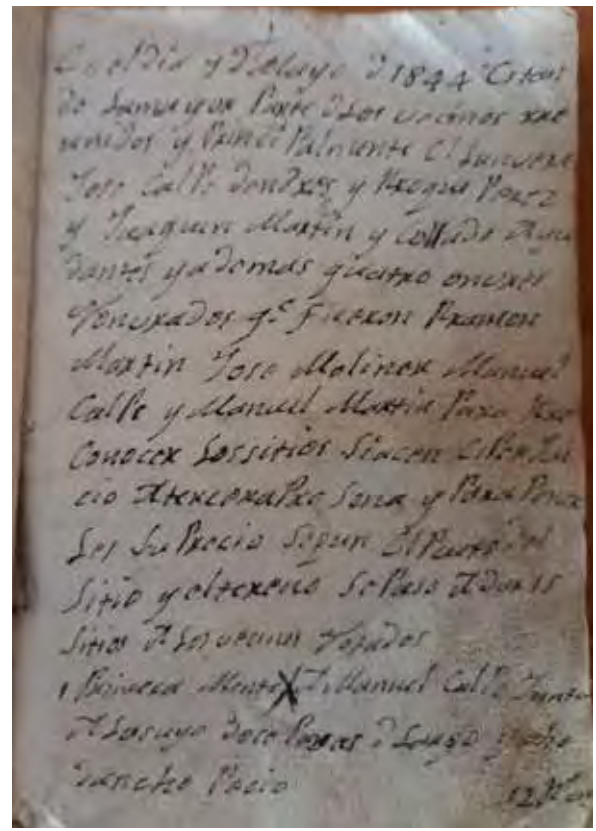

Imatge 1 (1844)

TRANSCRIPCIÓ 25 anotacions en l'original

En el dia 13 Mayo d 1844 estando lamayor parte d los vecinos rreunidos y principalmente el lunvero (¿?) José Calpe Dondres y Rroque Perez y Juaquin Martín y Collado Ayudantes y además quatro onvres nonvrados qe fueron Rramón Martín José Moliner Manuel Calpe y Manuel Martín, para rreconocer los sitios si acen esperjuicio atercera presona y para ponerles su precio segun el punto del sitio y el te reno. Se pasó a dar 15 sitios a los vecinos tozudos.

1 Primera Mente a Manuel Calpe junto a lo suyo doce pasas d largo y ocho dancho pecio 12 Rson (reales de vellón)

9 A José d (¿?) 7 pasas con la ovligación de dejar dos pasas para vajar el agua junto a Manuel Navarro precio 7 Rson

15 A Roque Pérez 8 pasas en quadro en medio los dos caminos un sitio para yemero qe no se pueda ovrar por hacer esperjuicio a la era en precio 8 Rson

A Tomás Calpe sitio junto a lo suyo 7 pasas en quadro con pacto qe no pueda sacarlo para tierra de labor en precio de medio duro 10 r

A Manuel Benedito sitio junto A Manuel Calpe y Navarro y Manuel Martín 8 pasas en quadro precio 8

Vicente Cevrian otro sitio de 8 pasas en cuadro junto ael pajar qe posehe en 5 reales con el pacto que no lo pueda suvir la ovra mas que ygual ala solera de la puerta que tiene ael sol de Medio dia por acer pejuicio a la era.

ANY 1871

En la introducció veiem que l'objectiu és certificar unes operacions de compra i venda de diferents terrenys amb la finalitat de recaptar fons per a emprar-los «en el bé comú». Aquesta frase sense concretar a quin bé comú es referien pot donar peu a diverses interpretacions. Podria ser que no saberen fins i tot a què destinarien els fons, però sí que era necessari tindre'ls per a millorar el llogaret, d'una altra manera hauria sigut molt natural expressar per a què s'havia d'emprar el recaptat: construir un cup, un mur, etc. Caldria pensar, per la data, que aquesta fora una reunió planificada, ja que gener és un temps de repòs del camp.

Es detalla amb qui o amb què limita el lloc comprat i qui n'és el comprador. És el primer escrit en el qual apareixen dos noms de dones: Manuela Cibrian i Juaquina Calpe, la qual cosa ens fa pensar que probablement eren vídues, en un context en què la titularitat de la propietat era eminentment masculina, encara que fora obtinguda per matrimoni.

Apareixen alguns noms peculiars com «endrezera», que podria ser una castellanització de la paraula catalana «drecera», atall, camí més curt. Una altra paraula és «pobiles», que podria ser derivada de «pubilla», hereva, i que faria referència als hereus d'un mort. Hi ha una paraula, «amplia», formant l'expressió, «límit amb amplia», que s'utilitza quan diu «límit amb barranc» o «límit amb camí».

Acaba: «*se dieron todos los becinos por contentos en el año 1878*», final que informa que l'objectiu d'obtindre recursos s'havia aconseguit aquell any, i s'havia realitzat la despesa per al bé comú a plena satisfacció de tots.

Imatge 2 (1871)

TRANSCRIPCIÓ 45 anotacions en l'original

El dia 3 de Enero del año 1871 Reunidos los nueve hombres con otro vecinos convinieron por allarse sin recursos par poder pagar gastos originados para el bien comun y fueron citados los sitios que se irán expresando.

1º Manuela Cibrian y Gil diez pasas junto a Vicente Cibrian 10 r

Otro junto al mismo ocho pasas en quadro cuyo comprador es Miguel Cibrian i Calpe 5

Nota

Estos tres sitios no podran levantarse mas que aigual ala solera dela puerta que tiene al sol de medio dia por hacer perjuicio ala Era.

Otro sitio que linda con Juaquina Calpe cuio es Juaquin Navarro y Perez pasas ocho en cuadro 8 r

Otro sitio que linda con la esquina de Manuel Calpe y Navarro cuios compradores son los pobiles del fallecido Manuel Calpe de Juaquin diez pasas de largo y dos de ancho 12

Otro sitio que linda con pobiles y camino cuio comprador es Manuel Calpe y Navarro diez pasas de ancho por otro seis y por otro cuatro de largo 9

Con olmo viejo que linda con el mismo comprador y cuio comprador es Vicente Benedito y Badenas 21r

El sitio de Pascual Sandalinas difunto pasa a su yerno Joaquin Monzona y lo tiene pagado

Una endrezera comprada por Juaquin Calpe de Miguel lindando con sitios y dejando camino para subir i bajar

Clarament, ací canvia el traç de la lletra, que indica que són anotacions d'una altra data,

Una endrezera a Ramon Navarro y Calpe vendida al mismo 10 r

Se advierte que el sitio que posee Miguel Calpe y Tarrason que linda con Juaquin Navarro y Pérez que linda con amplia y no con Barranco

Otro sitio junto a Tomas Perez al sol poniente se a quedo para el comun la ventana de Tomás Pérez se cavará siempre que sea menester

Por el sitio que hobraron en el canton Vicente Calpe y Jose Navarro Perez que se salieron pasa y media diero 3 reales

L'última anotació d'aquest document sembla indicar el final d'un cicle d'anotacions que conclouen indicant que l'objectiu per al qual es va iniciar s'ha cobert.

Hi ha un afegit al final de 1913, sense precisar-ne la data exacta, on apareix la mida del terreny en pams.

En el año 1913 Sele cambio el siti que tenia Manuel Calpe Benedito y sele dio junto ala Caasa de la maestra osea junto a el mismo del Camino arriba 21 palmo de ancho y 14 de ariba abajo

ANY 1884

En aquest, nou veïns i el Regidor acorden que s'haurà de pagar l'impost per l'ús del cup, encara que es decidisca abandonar-lo. Indica que els espais comunals s'usaven amb normes de col·laboració que implicaven a tots els usuaris i que era necessari donar fe per escrit d'alguna d'aquestes.

El seu contingut podia haver tingut una certa rellevància perquè afectara un membre destacat dels nou, i/o perquè es tractara d'un tema considerat important en la vida del llogaret. És l'únic escrit amb signatures. No indica la data exacta, només l'any. Per ser el primer després dels quatre fulls que falten, és possible que fora una conclusió, o un final.

Hi ha tres persones que es diuen Joaquín i les signatures estan realitzades de manera correcta, mentre que en la relació d'altres documents els escrivents sempre posen *Juaquin*.

Dels nou homes i el Regidor només en signen cinc; deduïm que només sabien llegir i escriure aquests cinc.

Aquesta acta obri algunes incògnites «*... se marcho de los cubos y pago el rento...*». La producció de vi era important en aquests llocs, de quins cups

es tractava?, n'hi havia d'altres en el llogaret i pels voltants?, quines normes hi havia?, era comunitari?, hi havia un propietari que l'arrendava?, n'hi havia altres propietaris de cups? La malaltia de la vinya coneguda com fil·loxera, quin efecte va tindre en Los Calpes?

Pels trets en l'escriptura sembla que l'escrivent és Miguel Martín, un dels signants.

Transcripció

Manuel Martin de Manuel se marcho de los cubos y pago el rento que le correspondia y sera admitido siempre que quiera y si alguno se fuera se obligara a pagar el rento lo mismo, y lo hicieron los nueve hombres y el Sr. Regidor y lo firman los que saben

Segueixen las firmas de: *Miguel Martín, Manuel Martín, Joaquin Perez, Joaquin Sandalinas, Joaquin Navarro,*

ANY 1896

Són dues pàgines (molt borroses) d'anotacions de «*sitios que se bendieron en el año 1896*».

Destaquen les xifres més altes de valoracions, comparades amb les anteriors: 114, 80, 71, 54, reals. Podia ser degut a superfícies majors dels «llocs» o a l'encariment del terreny.

Apareix un veí amb el malnom d'«*Avanero*» darrere del nom i els dos cognoms, un dels dos únics casos en tots els documents.

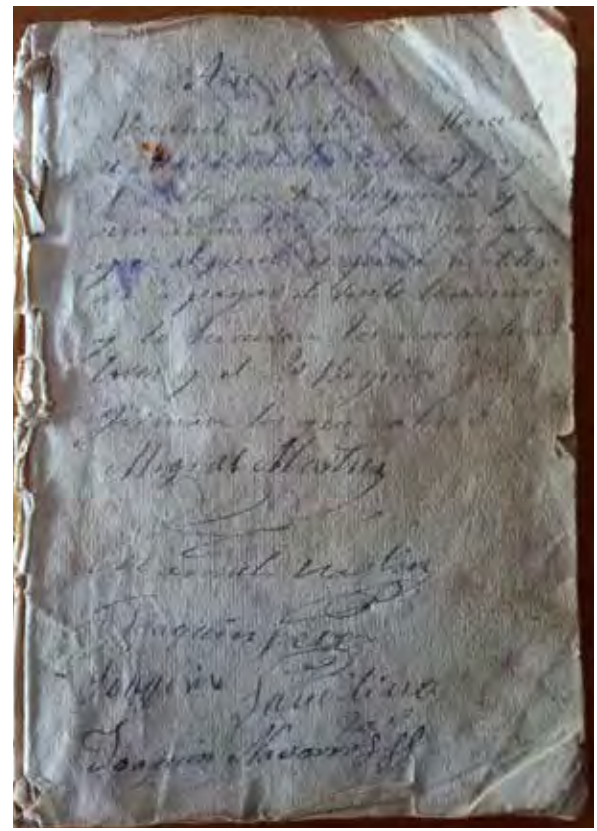

Imatge 3 (1884)

TRANSCRIPCIÓ 12 anotacions en l'original

Un sitio de Juaquin Salvador Gil linde con esquina y camino 22 Reales

Otro de Juan Calpe Lopez linde a Juaquin Salvador Gil 71 Rs

Otro sitio de Constantino Calpe Lopez junto al Barranco 10 Rs

Otro sitio de Jose Navarro Perez junto a Tomas Perez i Martín 114 Reales

Dos sitios de Lorenzo ¿Brun? Collado linde al Barranco el la parte onbria 80 Reales

Otro sitio de Vicente Cirbian Mansergar junto a Lorenzo Brun Collado 100 Reales

Otro sitio Manuel Calpe Benedicto junto al camino bajo casa del cura 54 Rs este a sido canbiado

Una endrezera de Juliana Nabaro Monte en la casa de abajo 13 Reales

Otro sitio de Manuel Calpe Benidicto Avanero junto a su casa 13 Reales

ANY 1912

La revisió del territori que s'esmenta degué referir-se a modificacions, és a dir, una actualització. Si no existiren altres documents, la revisió anterior va ser la de 1896?, i l'anterior, havia sigut la de 1871?

TRANSCRIPCIÓ 14 anotacions en l'original

En el año 1912 ante el Sr. Regidor y los Nueve Sr. Dela Junta y todos los Contribuyentes que quisieron asistir: Se rebiso el territorio que pertenece a esta Aldea y dio el siguiente Resultado:

1º Enel Bancal de Jose Nabarro del debajo del Bancal de Bargas por estar un poco salido y hacer perejuicio al Camino sele yzo Repretar. Y lo mismo, en los Bancales de emfrente de éste, quelos poseen

uno Anjel Calpe Nabarro

Otro Miguel Calpe Tarrason

Otro Vicente Benedicto Nabarro

Á *Viturino Calpe Nabarro por una tabla del cubo que rompió 14 Rs -pagado-*

Á Ramon *Calpe Benedicto por la Endrecera quesse salio enel Corral de su Suegro y Camino dela Fuente 8 Rs. -pagado-*

Á Jose *Nabarro Perez por la endrecera dela Casade Vicente la churra y Camino dela Fuente, 12 Rs -pagado-*

Á *Anjel Calpe Nabarro por la piedra quese llebó dela Acequia arriba del Bancal desu huerto 12 Rs -pagado-*

Afegit clarament d'una altra època diu:

A Ramon Benedito tarrason por laendrecera de sucasa que ovraron sele yzo a cargo de ocho reales pagado

ANY 1923

Juan Calpe Lopez Pago la en drecera quese salio enla casa quese hizo Nueba y Camino de la Fuente A Pagado 25 Pesetas Año 1923

S'indica el preu en pessetes, és l'única vegada en què apareix.

«**Inventario de lo qe se contiene en la Sacristía y hermita de los Calpes**»

En aquest inventari no hi figura cap data. No obstant això, deduïm que és anterior a 1917, any en què es va celebrar les primeres noces a l'església construïda en lloc de l'ermita, segons informació d'un descendent.

L'interès que presenta és la informació que aporta dels estris litúrgics i de les pertinences de la sagristia. Explica teixits, formes i colors de peces, materials i destinació d'objectes. Es dedueix una bona formació de l'escrivent.

Tal vegada podria haver-se realitzat per algun esdeveniment especial: visita pastoral, un relleu, o per obres que feren necessari tindre un control dels estris tributaris de pèrdua.

Conclusió

Ens trobem davant uns papers peculiars que expliquen part d'interessos vitals d'alguns avantpassats de Los Calpes. Però, a més, amb la seua senzillesa i escassa informació, ens obren moltes incògnites que inciten a prosseguir buscant, a obrir nous camps d'investigació.

Sabem que existeixen molts documents a les cases particulars, a l'Ajuntament, en l'Arxiu Diocesà, en la Diputació de Castelló, que poden ser font de noves informacions, que a més poden servir de referència per a contrastar les conegudes i poder completar estudis més exhaustius i rigorosos.

Com a exemples, algunes hipòtesis de treball:

- Des de 1844 a 1871, no es va realitzar cap altre inventari o actualització dels «llocs»?, fou 1844 el primer any?, només s'actualitzaven «els llocs» quan feia falta cobrar impostos? Aquesta entrada extraordinària d'impostos cada 30 anys, per a què es destinava?
- Aquest impost, es cobrava una sola vegada en estendre acta? Era la base per a altres impostos? Per un real, quants jornals era necessari treballar l'any 1844?
- Existeixen documents de compra-venda d'aquella època?
- L'any 1844 es relacionen 15 noms diferents de veïns, i segons el *Diccionario Geográfico* de Pascual Madoz, hi havia censades 50 famílies l'any 1845. Les altres 35 famílies, no van tindre canvis en les seues propietats?
- L'any 1871 hi ha 33 noms diferents de veïns, el doble de 30 anys arrere, va augmentar molt la població?, hi havia canvis de propietats?, pagaven tots els canvis?

Imatge 4. (Inventari)

- Els nou homes que es repeteixen en diversos documents, qui eren?, com es triaven?, per quant de temps?, eren tots de Los Calpes?
- El redactat dels escrits és molt primari, rústic; en canvi, altres redactats d'actes del consistori de la Pobla d'Arenós de l'any 1849 estan escrits correctament... Estava molt aïllat aquest llogaret?, era autònom en algunes gestions?

Aquestes són propostes per a aquelles persones i entitats a les quals els interesse la investigació històrica. També seria interessant conscienciar les persones que conserven papers, documents o objectes que creguen que no tenen valor, que abans de des-

prendre-se'n els validen amb qui puga confirmar si són tributaris de facilitar alguna informació històrica. La història es construeix a través del que hi anem deixant.

Hui, Los Calpes és un poble tranquil i silenciós, amb pocs veïns la major part de l'any. Només en períodes vacacionals els seus carrers s'omplin de gent. Són els fills, nets i besnets d'aquells que van emigrar a la recerca d'un futur millor. Al seu torn, són els descendents de les dones i els homes que amb senzillesa van deixar escrita part de la seua quotidianitat i que ara, recuperada i divulgada, posa en valor aquelles vides que amb duresa van llaurar els paisatges dels nostres dies.

Bibliografia

MADOZ, Pascual (1845-50). *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid.

MOLINER, Gonzalo. «Fuente la Reina, Costumbres…" (Ed. Particular 2014).

VARIOS AUTORES. *Diccionario Enciclopédico Espasa,* tomo nº 20, página 11.793. Editorial Espasa-Calpe, (Madrid 1992).

MUÑOZ BADÍA, Ricardo. *El Alto Mijares II*, Editorial Antinea Vinaròs.

GISPERT MACIÁN, Luis. *Del Mijares al Peñagolosa*. Ediciones Mar y Montaña, (València 1989).

ARCHIVO MUNICIPAL de Puebla de Arenoso.

ARCHIVO HISTÓRICO de la Diputación de Castelló. BOP 1844, nº 49, pág. 224; 1878, nº67 pág. 6; 1884, nº 114, pág. 3; 1896, nº 98, pág. 4; 1912, nº 30, pág. 3.

DIRECCION
T·M

03

«Els somnis s'han de convertir en objectius per a fer-los realitat»: una mexicana a Espanya coneix nous panorames d'intervenció educativa

Fátima de María Pérez Gómez

Estudiar a Espanya neix com a un somni que molt aviat el vaig convertir en un objectiu per a fer-lo realitat. En el següent article es recopila una sèrie d'experiències durant l'emprenedoria d'aquest projecte personal, destacant els seus reptes i complicacions, que al final van fer més interessant aquest camí.

D'altra banda, es relata el que he après davant un nou context sociocultural i els seus enfrontaments, també es comparteix els aprenentatges que m'han brindat les trobades del Programa d'Extensió Universitària de l'UJI, els qui han estat un mitjà per a ampliar el panorama dels camps d'intervenció educativa.

Finalment, exposo els aprenentatges generals adquirits en aquests sis mesos, les noves visions i el desenvolupament d'un possible projecte d'intervenció educativa on s'involucrin totes dues universitats per al seu major abast.

Paraules clau: Intercanvi i els seus reptes, nou context, trobades significatives, projectes socioculturals.

Tothom tenim somnis per complir, però poca gent s'atreveix a despertar-se i convertir-los en metes assolibles en el dia a dia. Un mitjà per a acostar-s'hi són les persones que la vida et va posant en el camí per a poder arribar més lluny del que pensem.

Soc Fátima de María Pérez Gómez, orgullosament mexicana, tinc 23 anys i, actualment, participe en el programa d'intercanvi de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, Espanya. A Mèxic, estudie la llicenciatura d'Intervenció Educativa a la Universitat Pedagògica Nacional, situada a la ciutat de Tijuana, Baixa Califòrnia, on es localitza la frontera més transitada del món. Molts la denominen *terra de migrants*, una terra que t'acull amb calidesa i amb una gran diversitat cultural. És la ciutat que m'ha vist créixer, la que m'impulsa a veure-la desenvolupada i a oferir-li el millor que tinc des dels dons i talents que la vida m'ha donat.

Des que vaig iniciar la llicenciatura sabia ben bé que volia ampliar el panorama d'intervenció educativa per mitjà del coneixement de noves cultures, per la qual cosa volia conrear els meus dons i interessos principals. Va ser així com va nàixer el somni de fer un intercanvi a l'estranger. Espanya va ser la meua primera opció a causa de la innovació educativa que ofereix i la rellevància que dona als projectes comunitaris de l'àmbit sociocultural.

Llavors ho veia com un somni inassolible, però això va canviar quan m'ho vaig plantejar com un objectiu. Sabia com anava a ser de difícil, però confiava plenament en mi i en les qualitats que em caracteritzen, que em van portar a ser forta i persistir durant aquest camí d'aprenentatge i coneixement de mi mateixa en què vaig saber fins on soc capaç d'arribar amb el desig de complir un objectiu.

Els obstacles es van presentar des de la incertesa que ens va portar la pandèmia. Vaig paralitzar el projecte durant l'inici de 2021 i, per un instant, vaig pensar que no era possible, però la veu interior sempre va recordar-me com d'important que era portar-lo a terme. A pesar que moltes universitats espanyoles em van tancar les portes per raons pandèmiques, vaig seguir la recerca sense parar. El temps semblava córrer molt ràpidament i encara no sabia res de com acabaria tot allò. Afortunadament, el meu tutor va aconseguir crear un enllaç amb un docent de la Universitat Jaume I, Juan Andrés Traver Martí, que havia col·laborat anys enrere en alguns projectes socioculturals amb la meua universitat de procedència. Vam tenir una xarrada gràcies a la qual em van obrir les portes. Aquell dia va ser una esperança per a començar a formalitzar el projecte.

Van ser mesos de treball ardu sumats a l'organització d'un concert recaptatori i una loteria en suport a aquests estudis. Convé esmentar que vaig poder rebre el suport de molta gent del meu entorn, entre d'altres, la meua família, la comunitat acadèmica i amics, a qui agraïsc profundament cada gest i esforç demostrat, ja que van fer possible que arribara fins on estic ara.

El dia en què vaig poder veure el resultat de l'esforç realitzat durant mesos va ser quan em va arribar la carta d'acceptació de la Universitat Jaume I, just una setmana abans de Nadal: va ser el millor regal per a aquesta data. A partir d'aquell moment començava una altra etapa, ja que havia aconseguit els mitjans; només faltaven els preparatius per a la meua partida.

Gener s'aproximava i l'emoció començava. A vegades em semblava increïble pensar que d'ací a no res deixaria la família i el país per a viatjar a soles a un lloc completament nou i diferent. Em vaig acomiadar de Mèxic i vaig prometre que tornaria amb una mirada nova i compartiria el coneixement adquirit.

A vegades ens centrem tant en l'objectiu que oblidem el valor que té el camí. En aquest camí vaig aprendre a ser pacient, confiar en el que tinc i el

que soc, arriscar-me a prendre decisions, valorar les persones que m'envolten, visualitzar el que vull en la vida i aprofitar cada instant per estar més prop del que vull ser.

En aquest context, i amb aquestes idees en ment, vaig arribar a Espanya: amb moltes expectatives, curiositats i disposada a aprendre de la cultura espanyola i tot el que l'acompanyava. Durant els primers mesos, a la Universitat Jaume I va haver-hi persones que em van acollir amb calidesa i humilitat, com ara Juan Andrés Traver Martí, a qui ja havia conegut virtualment. No obstant això, conèixer-lo en persona em va omplir d'emoció. En la primera trobada em va convidar a formar part dels projectes de recerca de l'UJI i, amb disposició, vaig acceptar. Vaig participar en les reunions mensuals en què es parlava dels projectes comunitaris que s'estaven portant a terme a la província de Castelló, la qual cosa em va resultar molt interessant, ja que tenien una relació estreta amb la llicenciatura en Intervenció Educativa.

En aquest sentit, una de les persones amb qui vaig compartir grans moments i que va contribuir al fet que l'estada fora molt significativa és Ángel Portolés, tècnic del Programa d'Extensió Universitària (PEU), que em va convidar a formar part d'aquest gran equip. Vaig participar activament en les activitats i jornades que es van produir en els mesos de març i abril en diversos pobles de la província.

La primera trobada a què vaig assistir va ser a Matet, on vaig conèixer gent molt especial i curosa de cui-

Foto 1. Reunió del projecte "Territori Espadà" a Matet.

dar el que caracteritza el seu poble. Un dels aspectes que em van cridar l'atenció en aquesta trobada va ser la confiança, objectivitat, obertura i diversitat dels integrants. Cadascú treballa en un projecte diferent, fet que completa el grup; també vaig poder percebre l'amor, entrega i orgull que senten pel fet de ser part de les activitats comunitàries.

Posteriorment, vaig conèixer Costur, un poble amb pocs habitants però amb grans cors. Vaig tenir l'oportunitat d'aprendre sobre el patrimoni cultural costurenc, com ara la pedra seca, i la relació amb la Fàbrica de Ceràmica del Comte d'Aranda de l'Alcora. Em va fascinar que valoren les peculiaritats de cada poble a través de diverses activitats com, per exemple, reunir diferents col·legis del poble per a conèixer i experimentar el patrimoni cultural propi. Treballar aquesta qüestió des de la infància té un impacte impressionant perquè es crea sentit de pertinença, connexió i identitat. Així mateix, els xiquets i xiquetes coneixen les característiques del seu poble i les diferències i similituds respecte d'altres pobles.

L'últim poble que vaig visitar va ser Villores, on vaig participar en el taller d'espardenyes, un dels calcers tradicionals d'Espanya. Va ser inesperat perquè només hi anàvem com a espectadors, però una de les veïnes del poble em va convidar a formar part d'aquesta experiència inoblidable i em va oferir un recorregut pel poble en valencià. He de dir que, encara que al principi no l'entenia bé, gràcies a totes aquestes participacions l'entenia cada vegada més. De fet, aquell dia, gràcies a Ángel Portolés, vaig poder parlar un poc en valencià, ja que li vaig preguntar a l'artesà algunes dades sobre les espardenyes. Va ser una vesprada molt especial ja que vaig conviure de diferents maneres amb els pobladors.

És impressionant com pot defensar-se el patrimoni cultural a partir d'espais de converses en què es planifiquen projectes, s'escolten les necessitats i es comparteixen idees que naixen dels mateixos habitants. Aquestes jornades van ser molt enriquidores per a la meua formació professional, ja que vaig

Foto 2. Taller d'elaboració d'espardenyes de Villores.

conèixer els aspectes que s'han de tenir en compte per a desenvolupar projectes comunitaris, com ara ser un bon receptor; fins i tot intervenir com menys millor, perquè són aquestes persones les qui et van narrant el que volen, com i quan ho volen. També cal deixar que les persones es desenvolupen amb naturalitat al seu espai, interessar-se per tot el procés i estar sempre a la seua disposició.

Gràcies a aquestes visites, guiades per Ángel Portolés, també vaig poder conèixer algunes de les característiques i arrels de la cultura espanyola, com ara els paisatges adornats amb horts de tarongers, oliveres mil·lenàries, cirerers i ametlers acolorits. D'altra banda, els plats típics d'aquesta, com ara els

caragols, conill, creïlles braves, olives, crema catalana i natilles.

Altres activitats que vaig viure durant l'estada van ser les pràctiques professionals, que van començar d'una manera molt inesperada i van acabar sent una experiència molt significativa. Catalina Soto Marbán és una companya titulada de la Universitat Pedagògica Nacional que actualment està a càrrec del grup de 6è B de l'escola primària indígena Ve'e Tu'un Xavi, situada a Tijuana (Baixa Califòrnia, Mèxic). En saber que jo estava d'intercanvi, em va convidar a fer una xarrada al seu alumnat sobre les diferències entre Mèxic i Espanya. El 17 de març de 2022 vam fer la sessió virtual, que va comptar amb la participació especial d'Ángel Portolés perquè els xiquets i xiquetes li feren preguntes sobre Espanya. Va resultar-los cridaner l'accent, escoltar el valencià i tot el que els compartia.

Aquest moment va marcar una fita per a continuar amb una intervenció amb un sentit més profund. Ens vam adonar que els alumnes posseeixen característiques molt particulars que ens permetien treballar algun projecte de l'àmbit cultural. Cal assenyalar que els alumnes provenen de pares migrants del sud de Mèxic i porten amb si una sèrie de tradicions, valors i, en alguns casos, una llengua indígena. En arribar a la ciutat fronterera han d'*adaptar* aquests trets culturs i alguns aprenen la llengua del país veí com un mitjà d'oportunitat laboral.

En el grup de 6è B, alguns alumnes també parlen una llengua indígena, però no l'utilitzen per vergonya o per por de sentir-se discriminats, la qual cosa indica que hi ha un baix nivell d'identitat i reconeixement de les arrels culturals.

El Programa d'Extensió Universitària té l'objectiu de recuperar i valorar aquests elements a través del

Foto 3. Xarrada Coneixent Espanya a Tijuana (B.C.), Mèxic. Autor: Edgar Salazar.

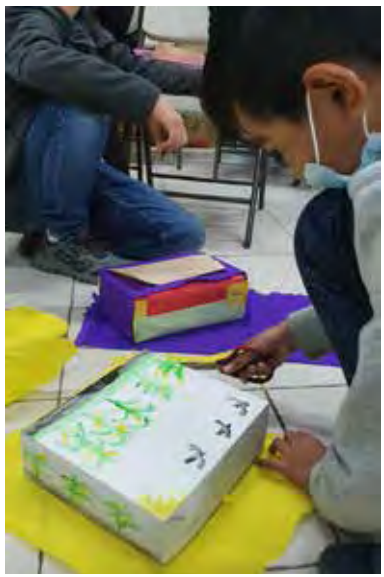

Fotos 4, 5 i 6. Taller *Coneixent el que és nostre* a Tijuana (B.C. Mèxic). Autor: Edgar Salazar

concepte *patrimoni cultural*. És per això que Ángel Portolés Górriz i Albert López Monfort em van proposar treballar amb els alumnes en un taller a càrrec del PEU que va tenir lloc a Espanya, denominat *Els nostres patrimonis*. Aquest taller es va dissenyar l'any 2018 en el marc de l'Any Europeu del Patrimoni Cultural i va comptar amb la participació de diferents representants dels grups locals amb projectes de la xarxa del PEU-UJI. Els qui van participar-hi van compartir objectes materials i immaterials que tenien un valor molt important i que d'alguna manera identificaven amb la seua cultura.

Es va produir un intercanvi sobre com es podria adaptar i aplicar a l'escola primària indígena Ve'e Tu'un Xavi, específicament amb el grup de 6è B. Després es va compartir el projecte amb la mestra Catalina, que va acceptar la proposta molt emocionada. Des de llavors es va començar a treballar en l'elaboració del taller d'una manera col·laborativa. Més endavant em vaig fer càrrec del plantejament: assignar el nom a cada sessió, durada, dates, objectius, materials, desenvolupament de les activitats, etc. Finalment, el taller va ser denominat *Coneixent el que és nostre*. Amb el taller es pretenia conèixer el concepte de patrimoni cultural des de la realitat mateixa d'aquest i fomentar-ne la importància a través de la creació d'espais participatius en què es donara a conèixer el patrimoni de cada alumne i es reconeguera el valor i la importància de cada objecte i la promoció d'aquest.

Començar el taller m'entusiasmava però també em preocupava, ja que la modalitat era virtual i presencial. És per això que es va comptar amb el suport d'Edgar Salazar, docent de la universitat de procedència, perquè s'ocupara de la part tècnica. Va estar gravant i fotografiant les sessions, així com compartint el que s'experimentava presencialment.

Pel fet de tractar-se d'una adaptació del taller *Els nostres patrimonis* el vam dividir en tres sessions desenvolupades al maig, d'una hora setmanal, que

van ser: «Ya se armó el mitote»,en què es va dur l'objecte identificat per a compartir-lo amb la classe. Posteriorment es va produir la sessió «A darle que no es mole de olla», en què els alumnes van decorar les caixes on es col·locaria l'objecte per a donar-li el valor i la importància que es mereix i, finalment, «A lo que te truje, Chencha», on se'ls va preguntar sobre com el donarien a conèixer i com conservarien el valor que té.[1]

Cada trobada va ser molt especial i s'hi van poder compartir molts objectes com ara el tortiller de l'àvia. De fet, l'alumne va portar la massa per a fer les tortilles. També es van donar a conèixer monedes antigues, els anells de l'àvia, plàtans mascles preparats, un ninot de peluix o fotografies familiars, entre d'altres.

En el transcurs del treball ens vam adonar que aquest es va anar adaptant a les necessitats dels subjectes, per exemple: en la primera trobada va ser intimidant per als alumnes veure'ns en la pantalla del projector, per la qual cosa vam decidir apagar les càmeres i deixar que Catalina dirigira la sessió directament. També els espais van anar canviant, atès que els mateixos alumnes ho van proposar, i l'última reunió va tenir lloc al jardí de l'escola.

Considere que els objectius del taller van transcendir perquè va haver-hi testimoniatges en què alguns xiquets i xiquetes expressaven la necessitat de voler ser escoltats i sentir que algú els tenia en compte. Els objectes van deixar de ser simples objectes i es van convertir en tresors molt valorats per tothom. Va ser una experiència molt enriquidora, perquè resultava grat veure els nens somriure i compartir els seus patrimonis. A més, es va tenir l'oportunitat de comptar amb la participació de les famílies, fet que va atorgar-li un valor rellevant, ja que van poder reconèixer el que resulta valuós a ells i als fills.

Com hem dit adés, va ser un treball inesperat: una xarrada va acabar en una trobada en què van sorgir sentiments molt especials i profunds. Ens vam adonar que un objecte pot portar-nos moments entranyables que mereixen tornar a la vida, com ara recordar la família unida, l'ésser estimat que ja no és amb nosaltres, la nostra infància, amics, etc. El taller va ser un mitjà per a crear aquesta connexió i que aquesta puga ser conservada i transmesa a través de les generacions.

Convé destacar que aquesta experiència es va poder compartir en diverses trobades, com ara les sessions del PEU en el marc de les reunions mensuals «Xarxes són amors», i també en el Congrés Internacional d'Anàlisi Institucional, dirigit per MEXESPARG i la Universitat Pedagògica Nacional. Amb Ángel Portolés vam poder detallar l'origen, desenvolupament i el resultat del treball portat a terme.

No hi ha dubte que el fruit d'aquest treball em deixa amb el desig de continuar col·laborant amb la Universitat Jaume I. Espere que aquest projecte puga ser l'inici de molts i que puga aconseguir una difusió més gran al meu país.

El PEU va marcar una etapa molt important de la meua vida. Gràcies a aqueixes persones vaig poder ampliar el panorama de la intervenció educativa, les maneres de gestionar i organitzar projectes comunitaris. El més significatiu per a mi va ser conéixer el concepte de *patrimoni cultural*, vaig comprendre l'important que és reconéixer el valor de les nostres arrels culturals, que és el que manté viva a una cultura.

Un altre dels coneixements que m'emporte a Mèxic és que hem de conèixer la nostra cultura per a poder cuidar-la i estimar-la com mereix. És per això que em sent motivada a continuar treballant sobre la qüestió a la meua comunitat, per a promoure el coneixement de totes les riqueses culturals que té

1. **«Ya se armó el mitote» es una expressió semblant a *fer gresca* en valencià. «A darle que no es mole de olla» s'utilitza d'una manera semblant a *mans a l'obra*. L'última, «A lo que te truje, Chencha», s'utilitza per a indicar a algú que s'ocupe dels seus quefers.**

el país a través de diferents projectes o tallers com el que es va fer.

Finalment, vull agrair a la Universitat Jaume I que m'haja oferit l'oportunitat de viure aquesta experiència que ha marcat la meua vida professional i personal. Em sent molt afortunada d'haver sigut alumna d'una institució que promou un sentit humanista amb atenció a la diversitat.

En ella vaig trobar a moltes persones de les quals vaig aprendre diferents maneres de veure l'educació i la vida, entre ells Alfredo Alfageme Chao, professor de Sociologia de l'Educació, la seua pràctica pedagògica em va fer reflexionar profundament sobre el molt que em falta per continuar aprenent per a oferir el millor de mi a la societat, començant amb la meua comunitat.

Foto 7. Oficines del Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I

Considere que aquesta gran experiència m'ha convertit en una Fátima que no era fa sis mesos, la qual cosa em fa sentir molt orgullosa, i agraïsc per això a les persones que van contribuir a l'experiència. Ara com ara, el meu major desig és tornar a Mèxic per a compartir les riqueses d'aquesta etapa de la meua vida i seguir en el camí d'educar per a transformar.

04

Les "Veus de Penyagolosa"

Tània Muñoz Marzà i Elvira Safont Pitarch

Les "Veus de Penyagolosa" és un projecte d'identificació, recopilació i posada en valor del patrimoni oral immaterial dels pobles de la Mancomunitat de Penyagolosa.

Amb l'objectiu de salvaguardar aquest patrimoni i també fomentar el respecte i sensibilització cap aquestes pràctiques, el projecte es proposa enregistrar una sèrie d'entrevistes en format audiovisual a diferents membres de la comunitat. Aquestes entrevistes es complementen amb la realització de diferents activitats orientades a la difusió d'aquest patrimoni com és el cas de les "matinals d'històries". En aquestes matinals, les persones més majors comparteixen amb els xiquets i xiquetes de l'escola les seues històries i coneixements sobre el poble. Al llarg del curs 2021/2022 s'han portat a terme al voltant de vint entrevistes i cinc matinals d'històries.

Paraules clau: memòria oral; patrimoni immaterial; Penyagolosa.

Introducció: un projecte de patrimoni immaterial

«Les Veus de Penyagolosa» és un projecte de recerca i difusió del patrimoni immaterial impulsat per l'Arxiu de Vistabella del Maestrat que va començar a implementar-se en aquesta localitat l'estiu de 2021. La iniciativa es proposa identificar, recopilar i posar en valor aquest patrimoni mitjançant una sèrie d'activitats que es detallen a continuació.

Segons la UNESCO[1], el patrimoni oral immaterial inclou:

> pràctiques i expressions vives heretades dels nostres avantpassats i transmeses als descendents, com ara tradicions orals, arts escèniques, actes festius,

1. **Secció de Patrimoni Immaterial de la UNESCO <https://es.unesco.org/themes/patrimonio-cultural-inmaterial> [data de consulta: abril de 2022].**

Rosa Salvador Bou. Vistabella del Maestrat, juliol de 2021

coneixements i pràctiques relatives a la natura i l'univers, com també sabers i tècniques vinculats a l'artesania tradicional.

Així, el patrimoni immaterial es caracteritza per ser intangible, és a dir, no es pot tocar ni localitzar en un espai concret. També es defineix sovint per la senzillesa i per ser producte de la creació col·lectiva i, en conseqüència, té lloc i sentit dins d'una comunitat. En la mesura que la comunitat es transforma, evolucionen les pràctiques culturals i el patrimoni. A més a més, freqüentment les comunitats no són conscients de la vàlua d'aquest i, per tant, es tracta d'experiències i savieses especialment fràgils i sensibles als canvis. Si afegim els efectes de la despoblació i l'abandonament del medi rural a aquestes característiques, així com l'envelliment dels pobladors, haurem de convenir que la necessitat d'actuar en aquest àmbit és ben urgent.

La fragilitat d'aquesta riquesa cultural queda ben palesa en les comunitats que envolten la muntanya de Penyagolosa. Els canvis socials, culturals i econòmics que s'han produït al llarg del segle XX s'han agreujat i han afectat especialment aquest entorn rural: els darrers trenta anys, han desaparegut els masovers, les grans raberes i les pastores i pastors; han canviat els hàbits alimentaris, els oficis, les relacions familiars i la vida de les dones; ja no hi ha canasters ni funcionen les sénies. Els espais de socialització tradicionals vinculats a aquest estil de vida, lògicament, també han experimentat un canvi intens.

Arran de l'aparició dels mitjans d'informació (especialment la ràdio i després la televisió) molts dels espais i les ocasions de reunió han desaparegut o s'han transformat. Amb aquest canvi també s'ha esvanit la narració oral d'alguns dels relats que eren característics d'aquestes trobades: rondalles, llegendes, succeïts, anècdotes o cançons. Així doncs, s'ha trencat la cadena de transmissió d'uns sabers que durant generacions s'havien difós oralment ja que, en certa mesura, aquests coneixements han deixat de ser útils per a la comunitat. Tanmateix, molts d'aquests relats encara estan en la memòria de les persones més majors del poble. Elles són les darreres dipositàries de tots aquests sabers perquè van ser les últimes a escoltar contes al capvespre de les nits d'hivern. Pràcticament no han exercit mai com a transmissores d'aquests relats més enllà potser del seu propi àmbit familiar, però el record i sentiment vinculat a la solidaritat i unió d'aquells dies continua molt present en les seues memòries.

Els objectius del projecte: la salvaguarda del patrimoni i el retorn a la comunitat

El perill de pèrdua feia necessari implementar «Les Veus de Penyagolosa», un projecte en què s'identifiquen, recopilen i posen en valor les pràctiques culturals que es poden considerar patrimoni immaterial d'aquestes comunitats i que en general no són conegudes ni especialment valorades pel col·lectiu. A més a més, convé remarcar que aquest projecte té la voluntat de ser interdisciplinari, ja que utilitza una metodologia de treball amb fonts orals pròpia de l'estudi de la història i d'altres ciències socials, com ara l'antropologia, l'etnologia o l'etnopoètica. Així mateix, es defineix com a intergeneracional i tracta de teixir complicitats, d'implicar famílies i veïnat com a protagonistes actius de les diferents activitats plantejades. I tot això amb l'objectiu general que ja indicava Raquel Folch (2010: 31) respecte a la recerca del patrimoni etnològic:

> L'objectiu final pot ésser doble: extreure de l'oblit col·lectiu i dignificar la vida de les persones que ens relaten llur experiència (restituir la memòria personal o particular com una peça de la memòria col·lectiva sense la qual aquesta no té sentit), o recollir les seves vivències respecte d'un episodi o una activitat concrets per tal que no desaparegui per sempre més sense que en resti cap tipus de documentació.

Tanmateix, aquest no és l'únic objectiu de «Les Veus de Penyagolosa». El contingut de la iniciativa s'associa a uns altres propòsits prou rellevants:

- Assumir el concepte de patrimoni immaterial de la societat rural en les comunitats de Penyagolosa i la urgència de conservar-lo amb imatges i textos per a salvaguardar-lo.
- Identificar les diferents manifestacions de patrimoni immaterial de les terres de Penyagolosa.
- Conservar el relat d'aquestes manifestacions de la forma més fidedigna possible mitjançant la gravació i arxivament audiovisual de les fonts orals, amb el compromís ferm de no alterar ni manipular els testimonis.
- Cercar i recollir testimonis que reflectisquen la diversitat —de gènere, origen, ideologia, ofici, formació, edat— que caracteritza la comunitat i, especialment, que incorporen la perspectiva de gènere.
- Aprofundir en el coneixement del territori i assentar les bases de futurs treballs de recerca.
- Fomentar l'esperit de pertinença comunitari alhora que millorar l'autoestima i l'autopercepció col·lectiva.
- Donar a conèixer el patrimoni immaterial i despertar l'interès i l'estima entre membres de diferents generacions de la comunitat envers aquest patrimoni, sobretot pel que fa al jovent i els infants. El paper d'aquests com a futurs transmissors dels diferents sabers i experiències és cabdal.
- Vincular l'oralitat de les terres de Penyagolosa amb la identitat i la llengua pròpies.
- Reconèixer i millorar l'apreciació del valor intrínsec de la cultura de transmissió oral. Es tracta, així doncs, de superar una visió jerarquitzada en què la cultura escrita i acadèmica és superior a la cultura oral en favor d'una visió en què ambdós tipus de coneixements es complementen.
- Valorar la tradició oral pròpia com una manifestació cultural de prestigi amb unes funcions que van més enllà de l'entreteniment. Tal com indica William R. Bascom (1954) respecte a les funcions del folklore, aquesta cultura oral serveix per a «reaccionar contra les normes que imposa una cultura, però també validar-la; per a aconseguir mantenir actituds de conformisme entre els membres d'aquesta, i també per a educar, és a dir, transmetre uns ensenyaments, uns valors».

- Conscienciar el jovent del final d'un cicle a les terres de Penyagolosa que dona pas a una nova ruralitat.
- Portar a terme accions que fomenten la trobada entre persones de diferents generacions i orígens dels pobles per a posar en valor els sabers, experiències, pràctiques i relats recopilats.
- Promoure l'esperit de pertinença i aprofundir en el coneixement del territori.
- Crear un arxiu audiovisual i obert amb tots els testimonis enregistrats.

Plaça de l'Hospital. Vistabella del Maestrat, juliol de 2021

Les veus es fan sentir: activitats del projecte

Per tal d'articular aquesta iniciativa, s'han dissenyat una sèrie d'activitats que despleguen els objectius esmentats. Detallarem només les activitats que s'han portat a terme fins a la primavera de 2022 i que responen al grau de desenvolupament en què actualment es troba el projecte. Aquestes activitats tenen en compte les característiques del patrimoni immaterial citades adés i les condicions de retrocés en què es troba gran part d'aquest tipus de patrimoni en terres de Penyagolosa. En primer lloc, cal esmentar les entrevistes, portades a terme en diferents modalitats, que estan en consonància amb l'objectiu d'identificar i conservar el patrimoni. En segon lloc, convé destacar les matinals d'històries, una activitat de difusió en què una persona major del poble visita la biblioteca municipal o l'aula per a explicar alguna història a l'alumnat de primària del CRA Penyagolosa.

La identificació i recopilació dels testimonis: les entrevistes

Atès que els espais de socialització, així com els moments i mètodes de transmissió tradicionals han desaparegut pràcticament, ha sigut necessari generar noves situacions en què els informants pogueren descriure aquests sabers. Tal com esmenta Carme Oriol (2002: 130) per al cas de la recollida i tractament de les produccions etnopoètiques:

> La recollida de la informació es pot efectuar, essencialment, de dues formes: (a) de manera natural, és a dir, quan es produeixen, sense preparació prèvia, les circumstàncies que fan possible el sorgiment de l'acte comunicatiu, i (b) mitjançant l'entrevista, és a dir, a través de la descripció que l'informant fa de

l'esdeveniment etnopoètic i, per tant, fora del context natural en què s'ha produït.

En una primera fase d'identificació de possibles informants, s'ha portat a terme una intensa labor d'explicar en què consisteix el projecte i per què els relats es volen enregistrar amb una càmera. Com a informants prioritàries, les persones amb més edat de la comunitat han sigut les primeres amb qui s'ha establit comunicació. Per les característiques d'aquest grup d'edat, en la majoria dels casos persones jubilades que disposen de temps lliure, les primeres comunicacions i enregistraments s'han produït precisament d'una manera natural, en les **gravacions col·lectives a xicotets grups de gent major** que fa rogle mentre prenen el sol. En aquests espais de socialització, els majors s'ajuden a recordar i, a poc a poc, comparteixen la seua memòria oral i obliden la càmera. Tot seguit, poder visualitzar el que s'ha enregistrat converteix la trobada en una festa. Cal matisar, però, que en aquestes trobades grupals en què s'han aprofitat espais de socialització ja existents: no sols s'ha enregistrat la conversa espontània sinó que l'equip responsable del projecte ha fet una sèrie de preguntes o qüestions que es consideraven rellevants per a dirigir la conversa cap a aquests temes. Per tant, el format d'aquestes primeres trobades ha sigut d'entrevistes semidirigides o no dirigides, és a dir, entrevistes en què no hi ha un guió o un tema previ marcat per l'entrevistadora. En aquest sentit, la funció de l'entrevistadora és fonamentalment «engrescar l'informant, motivar-lo i acompanyar-lo perquè explique les seues experiències» (Queralt/Català 2010: 37). A partir d'aquestes primeres trobades, s'identifica i proposa a les persones assistents si volen formar part del projecte i es fan entrevistes individuals en profunditat per a poder tractar de manera més concreta alguns dels assumptes proposats.

Carmen Marín Traver. Atzeneta del Maestrat

A més a més, cal assenyalar que aquests primers contactes també s'han produït mitjançant la intervenció planificada en espais de trobada, formació o cures dels que les persones més majors de la comunitat són usuàries habituals. Aquest és el cas de les entrevistes a la Unitat de Respir Familiar d'Atzeneta del Maestrat.

La Unitat de Respir Familiar d'Atzeneta és un servei gratuït que ofereix l'Ajuntament d'Atzeneta gràcies a la col·laboració de l'Àrea d'Acció Social de la Diputació de Castelló. Les usuàries d'aquest servei són persones majors amb problemes físics o en fase inicial de deteriorament cognitiu que utilitzen aquest «servei d'atenció integral, individualitzada i dinàmica de caràcter sociosanitari i de suport familiar per tal de millorar el nivell d'autonomia personal dels usuaris».[2]

En el cas d'Atzeneta, aquesta unitat funciona des de l'any 2014 i compta amb una auxiliar de geriatria, Gertrudis Orenga Juan, la qual coordina l'espai, que compta amb set usuaris en aquest moment. Al llarg dels mesos de febrer i març, s'acorda fer una sessió setmanal en què es porten a terme entrevistes individuals a cadascun dels usuaris i usuàries i una entrevista grupal en què les persones majors narren

2. **Unitat de Respir d'Atzeneta** <http://www.atzenetadelmaestrat.es/ca/content/unitat-de-respir-datzeneta-del-maestrat> **[data de consulta: maig de 2022].**

Unitat de Respir d'Atzeneta del Maestrat, març de 2022

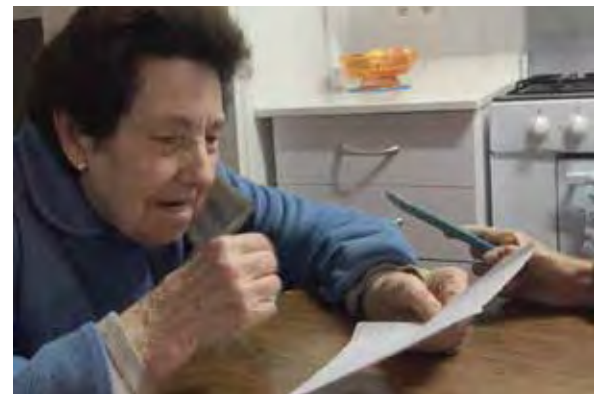

Cirila Arnau Miralles. Vistabella del Maestrat, setembre de 2021

anècdotes, rondalles i històries relacionades amb l'experiència pròpia.

D'aquesta manera, l'entrevista de diferents formats ha sigut l'eina bàsica que s'ha utilitzat per a identificar i recopilar els diferents sabers, pràctiques, relats i experiències que formen part del patrimoni immaterial. Aquestes entrevistes s'han enregistrat majoritàriament en format audiovisual, ja que hem considerat que aquesta modalitat és la més fidel a la realitat, facilita la comprensió dels relats i posa el focus en la història i en la manera com s'explica, de manera que podem reproduir el procés comunicatiu i posar en relleu el relat però també l'estil i les característiques de la persona entrevistada.

Pel que fa a la localització i el contacte amb els informants, la figura dels mediadors o intermediaris ha sigut essencial. Per una banda, la trajectòria de l'Arxiu, que ja ha portat a terme activitats semblants en el passat, facilita l'explicació del projecte: «açò és per a l'Arxiu», així com l'acceptació i comprensió per part dels possibles informants respecte de l'interès de l'equip, atès que ja han experimentat i observat experiències similars. D'altra banda, el fet que Elvira Safont Pitarch, integrant de l'Arxiu, siga la persona encarregada de parlar amb aquestes persones, en primer lloc, i d'acompanyar-les durant les entrevistes, facilita molt tot el procés: ella pertany a aquesta comunitat i la seua feina de recopilació de materials patrimonials per a l'Arxiu és coneguda i valorada pel col·lectiu.

No obstant això, atès que el projecte planteja que la implicació de la comunitat siga realment activa, també s'han organitzat entrevistes en què els mediadors i entrevistadors no han sigut únicament els membres de l'equip del projecte sinó joves de la comunitat amb interès a participar en la recopilació de testimonis de persones majors o familiars directes, en molts casos filles i netes.

En aquest sentit, cal destacar que els avanços tècnics que s'han produït en els darrers anys faciliten molt aquesta tasca. La tecnologia dels mòbils i les càmeres ens permet gravar amb certa qualitat els informants per a relatar la seua vida, les seues experiències i aprenentatges d'una manera còmoda, sense que això comporte una gran despesa econòmica.

Tenint això en compte, i per a poder teixir complicitats, es va fer una crida als joves de la comunitat amb l'objectiu que la tecnologia que més utilitzen, els telèfons mòbils, fora el mitjà per a establir con-

tacte amb els majors. Els joves de poblacions rurals de l'interior de les comarques de Castelló estan en contacte proper amb la gent major del seu territori, ja que el baix índex de poblament comporta un alt grau de coneixement entre els pobladors. Per contra, s'han perdut moltes de les connexions que possibilitaven un contacte habitual i intergeneracional que permetia l'intercanvi d'informació dels majors cap als joves.

Tradicionalment, el contacte es produïa en llocs i feines comuns: safaretjos i forns públics, tavernes, rogles a les portes de les cases, grups de conlloga per a fer intercanvi de feines, com ara pelar panolles, tallar pataques de sembra, carretejar palla o sacs, fer de manobre..., i no hi havia cap interferència d'entreteniment amb pantalles (TV, ordinadors, mòbils, tauletes) ni existia Internet. Actualment, queden espais molt reduïts de contacte: els grups de rondalla i música tradicional en són un bon exemple. Ja siga per a aprendre a tocar els instruments, per a cantar o per a ballar, els joves han compartit temps i intercanviat coneixements amb la gent major. I aquest contacte ha sigut positiu: tocadors d'instruments que van aprendre d'oïda han llegat el seu art amb les mateixes pautes que van usar i, en canvi, els joves han aplicat la tecnologia per a millorar els resultats i l'han acostada a la gent major. Aquest exemple positiu d'intercanvi i de coexistència entre tradició i tecnologia ens va donar la pauta per a fer-lo extensiu a altres àmbits i es troba en l'origen de la crida que vam fer.

PenyaLab —un laboratori d'eines tecnològiques al món rural— participa en el projecte i ofereix tallers sobre com es poden enregistrar, editar i compartir vídeos en xarxa per a garantir la qualitat de les gravacions.

Pel que fa als qüestionaris i continguts de les entrevistes, hem fixat unes pautes d'ajuda elaborades en format d'entrevistes per a facilitar les converses. Aquestes contenen una gran quantitat de preguntes senzilles per ajudar a recordar, són guions de continguts genèrics que poden personalitzar-se: permeten triar la bateria de preguntes adequada al perfil de vida de l'entrevistat.

El contingut abraça gran varietat de temàtiques que segueixen, a grans trets, aquest ordre:

- La infantesa, amb les tipologies de jocs, el pas per l'escola o els llocs d'aprenentatge.
- Els rols familiars i les distribucions de feines.
- El folklore verbal (gèneres etnopoètics): cançons, jocs de falda per als xiquets i xiquetes xicotets, contes populars, endevinalles, enigmes, llegendes, refranys i dites, travallengües, mimologismes, anècdotes, succeïts i relats d'experiències personals.
- L'edat adulta: la vida al mas, els oficis i les feines tradicionals en l'agricultura i la ramaderia, els sabers de les dones (cures, herbes remeieres i ne-

teja, cuina i rebosteria), les festes i celebracions, les relacions personals i els episodis de la guerra.

- A més del guió genèric de possibles preguntes, també oferim per escrit unes pautes i línies bàsiques sobre com es poden enfocar les entrevistes i algunes recomanacions que han de tenir en compte els entrevistadors i que també valora l'equip del projecte.

Matinals d'històries: una activitat per a difondre el patrimoni immaterial

Aquesta activitat es va dur a terme per primera vegada al llarg del primer trimestre del curs 2021/22 amb l'alumnat del CRA Penyagolosa (aularis de Vistabella i Atzeneta). Les matinals són trobades entre l'alumnat de primària i persones majors del poble en què aquestes persones relaten alguna història relacionada amb la seua experiència de vida o amb històries que han sentit contar i que ara transmeten oralment als xiquets i xiquetes de l'escola, tal com les han sentides contar i les recorden.

Les matinals tenen com a objectiu fer partícips del folklore i el passat del poble els xiquets i xiquetes de l'escola, però sobretot busquen despertar l'amor per escoltar i explicar històries de viva veu, la qual cosa remet a un dels objectius generals de «Les Veus de Penyagolosa», que és generar estima i interès per aquest patrimoni. En aquest sentit, es porten a terme una sèrie d'activitats complementàries mitjançant les quals es pretén vincular aquesta literatura oral amb altres disciplines properes, com ara la literatura infantil actual i la il·lustració. A més de la visita dels majors, l'alumnat practica i millora la seua capacitat per a contar històries a través de la narració oral de diferents fets, que van des de les anècdotes personals a altres contalles que algun membre de la família els ha transmès oralment o d'altres que han llegit. Així, les competències treballades mitjançant aquesta proposta es relacionen amb l'expressió oral i escrita i la comprensió lectora.

Pilar Ibáñez García i el seu net Arnau Olària Martínez. Vistabella del Maestrat, novembre de 2021

Gràcies a la col·laboració de l'equip docent del centre, amb Carme Rovira com a directora del CRA i Víctor Jiménez com a mestre de l'aulari de Vistabella, s'ha pogut iniciar aquest vessant pedagògic del projecte. La proposta, que va ser implementada per Tània Muñoz Marzà, membre de l'equip de «Les Veus de Penyagolosa», s'ha desenvolupat amb una sessió setmanal des del mes d'octubre de 2021.

En el cas de Vistabella, cada setmana una persona major propera de l'entorn de l'alumnat, com ara un veí del poble o l'àvia d'un dels xiquets, és entrevistada per l'alumnat del centre, a la qual se li demanen històries sobre la vida al mas, algun conte

Anita Salvador Moliner amb l'alumnat de primària de l'aulari de Vistabella, gener de 2022

Dionisia Edo Celades i Tània Muñoz Marzà amb l'alumnat de primària de l'aulari de Vistabella, octubre de 2021

de temor o li pregunta com era l'escola en el seu temps. Aquesta sessió és enregistrada en vídeo i passa a formar part del quadern d'històries que té cada xiquet o xiqueta, una llibreta en què posen per escrit les seues històries preferides. La trobada suposa una oportunitat per a reforçar els vincles entre les diferents generacions del poble i posar en valor els coneixements vinculats a la terra dels nostres majors. A més, és una oportunitat per a aprofundir en el coneixement que els xiquets i xiquetes tenen del poble. Conèixer la història i els costums més ancestrals de Vistabella de la veu dels majors és una oportunitat interessant per a un alumnat divers que no sempre té la possibilitat d'accedir a aquests coneixements a través de la família.

Pel que fa a Atzeneta, aquesta activitat s'ha portat a terme amb l'alumnat de sisè de primària. Ateses les dificultats d'aconseguir que els majors vingueren a l'escola, es va aprofundir en la narració d'anècdotes i històries pròpies i la relació de la narració oral amb altres gèneres, com és el cas de l'àlbum il·lustrat. Precisament per això es va dissenyar una darrera activitat amb l'objectiu de millorar la percepció i valoració que fa l'alumnat de les històries que expliquen els majors: un taller d'il·lustració.

Taller d'il·lustració

La il·lustració de llibres és una disciplina artística que s'ha desenvolupat especialment en els darrers anys. Tal com assenyala M. Rosa Gil (2011: 42) sobre els àlbums il·lustrats: «són llibres que permeten desplegar les capacitats expressives, comprensives i interpretatives dels lectors novells». A més a més, es tracta d'un suport inclusiu, atès que barreja un codi visual i escrit i també ha sigut utilitzat com una eina de difusió de la literatura popular, com és el cas de la col·lecció «Llibres per a somiar» de l'editorial Kalandraka.

El taller el va impartir Verónica Fabregat Sebastiá, il·lustradora professional. El fil conductor del taller van ser els personatges que havien aparegut en dues de les rondalles que l'alumnat havia escoltat explicar als seus majors: «El mig pollet», gràcies a la versió explicada per Carme Monfort Badenes, veïna d'Atzeneta, i «L'home del sac», en una versió contada per Anita Salvador Moliner a Vistabella.

Una vegada l'alumnat coneixia la història, es va dedicar una sessió a imaginar aquests personatges i dibuixar-los mitjançant diferents tècniques plàstiques: dibuix i *collage*.

Taller d'il·lustració impartit per Verónica Fabregat amb l'alumnat de primària de l'aulari de Vistabella

Taller d'il·lustració de Verónica Fabregat amb l'alumnat de primària de l'aulari d'Atzeneta

Valoracions del primer any del projecte

El projecte «Les Veus de Penyagolosa» ha portat a terme una trentena d'entrevistes a persones dels municipis de Vistabella, Atzeneta i Xodos. A més a més, s'ha implementat un taller de sis sessions al CRA Penyagolosa, dos tallers d'il·lustració i un taller de memòria oral a la Unitat de Respir d'Atzeneta. Aquestes entrevistes han sigut possibles gràcies a la disponibilitat de l'equip i el suport de les institucions i persones del territori que han defensat la iniciativa.

La feina iniciada confirma que l'actitud de les informadores i informadors és molt positiva: agraeixen el valor que es vol donar al seu testimoni i es mostren expectants sobre el resultat. De moment, resulta molt més lenta la implicació de joves entrevistadors, tot i que se'ls ofereix un guió amb els continguts i una bateria de possibles preguntes per a establir converses amb la gent major, a més d'ajuda tècnica en la forma dels tallers oferits per PenyaLab adés esmentats. Així i tot, cal destacar l'èxit de la convocatòria al Casal Jove d'Atzeneta del Maestrat.

Crear una xarxa de persones implicades és un procés lent i laboriós però alhora fonamental per al projecte, ja que els mediadors són els qui coneixen els informants i al mateix temps qui poden arribar a ser portadors i transmissors d'aquest patrimoni. Per un costat, caldria incidir en la formació tècnica dels joves per a millorar les seues habilitats com a entrevistadors. Així mateix, la seua implicació directa els compromet i els fa conscients de la importància d'aquest patrimoni. El projecte iniciat a Vistabella del Maestrat naix amb la voluntat de fer-se extensiu a tota la Mancomunitat de Penyagolosa-Pobles del Nord. En aquest moment ja s'han fet algunes entrevistes a Xodos i es compta amb la implicació del Casal Jove d'Atzeneta en la identificació d'alguns majors a qui ja s'ha començat a entrevistar.

Algunes conclusions

Fins ara, les experiències d'identificació, enregistrament i posada en valor del patrimoni dels pobles de Penyagolosa ha sigut molt positiva. Malgrat les

Juan Moliner Olària, Elvira Pitarch Edo, Odilón Garcia Aparici, José Olària Edo, Manolo Gual Edo i Raquel Beltran Tomàs

resistències inicials a l'hora de trobar mediadors i informants, les entrevistes s'han fet a bon ritme i la comunitat coneix i, en general, valora aquesta iniciativa d'una manera favorable.

Els materials recopilats abracen diferents gèneres etnopoètics: hem recopilat algunes rondalles, succeïts i anècdotes, així com moltes històries de vida relacionades amb la guerra, la postguerra i la vida al mas. Els informants recorden amb molta nostàlgia les festes de Carnestoltes —amb els *bureos* als masos i el teatre improvisat conegut amb el nom de *passos* que s'organitzava aquells dies—, els regals de Reis i la Nit d'Ànimes quan ningú eixia al carrer. També recorden l'arribada de la televisió i com alguns dels entrevistats van marxar del poble a la recerca d'una vida diferent.

Ara, però, encara cal continuar amb més entrevistes i trobar el model més adequat per a poder emmagatzemar tots els materials. Tècnicament, es pretén fer un inventari virtual amb les aportacions de les persones entrevistades, organitzat per temes, seguint el model del Museu de la Paraula del Museu Etnològic de València.[3]

Però el veritable valor és el camí per a arribar a aquest objectiu: crear una xarxa entre la gent del territori, posar en contacte les diferents generacions i establir converses, crear ponts entre les persones majors, que fan d'informadores, i la gent jove, la família o el veïnat que fan les gravacions. En definitiva, es vol que les manifestacions culturals continuen sent pertinents per a la comunitat i es recreen en la transmissió de generació en generació.

L'equip humà i les institucions darrere de «Les Veus de Penyagolosa»

Elvira Safont Pitarch, de l'Arxiu de Vistabella, i Tània Muñoz Marzà, narradora oral, han sigut les impulsores del projecte, gràcies al suport de diferents institucions.

La Universitat Jaume I dona suport a la proposta mitjançant el Programa d'Extensió Universitària, del qual forma part el Centre d'Estudis de Penyagolosa[4]: l'Arxiu de Vistabella és una iniciativa d'aquesta associació cultural. Gràcies al conveni amb l'UJI, es participa en les trobades «Redes son amores» i «¡Patrimonio eres tú!», a més de rebre orientacions i acompanyament tècnic.

D'altra banda, Tània Muñoz és becària predoctoral en el programa d'Estudis Humanístics, adscrita al Departament de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona. La seua participació en aquest projecte forma part de la seua recerca en curs per a la tesi doctoral, anomenada *La narració oral d'històries a les comarques de Castelló*. Gràcies a la beca predoctoral FPI del Ministeri d'Educació, Cultura i Esport, Tània ha pogut dedicar-se intensivament a fer les entrevistes i portar a terme el projecte escolar amb l'alumnat d'Atzeneta i Vistabella durant el curs 2021/22.

3. **El Museu de la Paraula és l'Arxiu de la Memòria Oral Valenciana. Es tracta d'un repositori digital en línia que recull més de tres-centes entrevistes en format audiovisual. <http://www.museudelaparaula.es/web/home/info.php> [data de consulta: maig de 2022].**

4. **L'evolució del projecte es publica en el web del Centre d'Estudis de Penyagolosa: <http://www.cepenyagolosa.org/category/linies-de-treball/memoria-oral/> [data de consulta: maig de 2022].**

Bibliografia

Bascom, William (1954): «Four functions of folklore». *Journal of American Folklore*, 67 (abril-junio 1954), pp. 333-349 [reimpreso en Alan Dundes (ed.) (1965): *The study of folklore*. London: Prentice-Hall, pp. 279-298].

Folch, Raquel (2010): «El treball de camp». En: Manel Català Víudez (ed.): *Metodologia de recerca etnològica*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departamento de Cultura y Medios de Comunicación, p. 31-35.

Oriol, Carme (2002): *Introducció a l'etnopoètica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Colección «Antines», 3. Valls: Cossetània Edicions.

Gil, Maria Rosa (2011): «L'àlbum ilustrat: gaudi literari o recurs imprescindible per a l'aprenentatge lector?», *Articles de Didàctica de la Llengua i la Literatura* (julio de 2011): p. 42-52.

Bernal, M. Dolors; Corbalán, Joan (2008): «Eines per a treballs de memòria oral», Colección «Eines de memòria», 2. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departamento de Interior, Relaciones Institucionales y Participación. Dirección General de Memoria Democrática.

05

«Reial Fàbrica i Territori», un projecte de dimensió territorial

Diana Sánchez Mustieles i Museu de Ceràmica de l'Alcora
Dra. arquitecta i tècnica d'acompanyament del projecte Reial Fàbrica

El febrer de 2021 es va iniciar el projecte Reial Fàbrica i Territori, emmarcat dins d'ENCLAU-UJI, un projecte que naix de la gran dimensió territorial que va tindre, i té, la Reial Fàbrica de Pisa i Porcellana del Comte d'Aranda, la qual es va situar a l'Alcora (Castelló). Una ubicació estratègica per a una indústria ceràmica que va tindre en compte els grans recursos naturals per a proveir-se de matèria primera i la mà d'obra de totes les localitats de voltant. Localitats com: Xodos, Costur, Figueroles, Llucena, Ribesalbes, Araia, Vistabella i la mateixa l'Alcora, entre altres.

Aquest projecte sorgeix de la gran faena que està realitzant el Museu de Ceràmica de l'Alcora, que té com un dels seus principals objectius unir/vincular tots els municipis que tenen en comú la seua vinculació amb la Reial Fàbrica, atès que és aquesta un element diferenciador del territori i connector entre aquests municipis.

S'han realitzat diferents activitats dins del projecte, com han sigut les visites a Xodos, Llucena, Figueroles i Costur, on se'ns van mostrar els vincles que tenen amb la Reial Fàbrica, però també els seus altres patrimonis, de gran importància per a aquests municipis.

Aquest article vol exposar els inicis de «Reial Fàbrica i Territori», la seua filosofia i la proposta d'activitats futures.

Paraules clau: Patrimoni Industrial, memòria, vincles, ceràmica

Com naix «Reial Fàbrica i Territori»?

Al febrer de 2021, l'Alcora va signar un conveni amb la Universitat Jaume I per a establir una col·laboració dins d'ENCLAU_UJI, per a la realització del projecte «Reial Fàbrica i Territori». Un projecte que naix de la gran dimensió territorial que va tindre i té la Reial Fàbrica de Pisa i Porcellana del Comte d'Aranda, la qual es va situar a l'Alcora (Castelló). Es va triar una localització estratègica per a aquesta indústria ceràmica, que va tindre en compte els grans recursos naturals per a proveir-se de matèria primera i de la mà d'obra de les localitats del seu voltant, com: Xodos, Costur, Figueroles, Llucena, Ribesalbes, Araia, Vistabella i la mateixa l'Alcora entre altres. La Reial Fàbrica esdevé l'eix central d'un projecte que engloba les diferents localitats que han tingut (i tenen) alguna relació/vincle amb ella.

Aquest projecte naix de la gran faena que s'està realitzant a l'Alcora, sobretot des del Museu de Ceràmica de l'Alcora per a recuperar i posar en valor el gran patrimoni que significa la Reial Fàbrica, que va més enllà de la mateixa fàbrica com a construcció, i té com un dels principals objectius unir tots els municipis que tenen en comú la seua vinculació amb la Reial Fàbrica, atès que és aquesta un element diferenciador del territori i connector entre ells. Amb tot això es vol mostrar la gran dimensió territorial de la Reial Fàbrica.

Objectius de «Reial Fàbrica i Territori»

L'objectiu principal del projecte és buscar tots els vincles que relacionaven la Reial Fàbrica amb les localitats del seu territori i així poder relacionar-les entre elles. Vincular història, patrimoni, cultura de tots els municipis i crear un eix comú que ajude a incentivar polítiques socials i econòmiques.

«Reial Fàbrica i Territori» vol reconèixer aquests grans vincles que existeixen per a crear una xarxa de recursos i poder donar-li visibilitat més enllà de la mateixa província de Castelló. Per a poder aconseguir una xarxa activa on es donen suport els uns als altres amb la finalitat d'incentivar el desenvolupament social, cultural i econòmic de les diferents localitats i, en definitiva, de la comarca. Es planteja així convertir la Reial Fàbrica en eix vertebrador del territori.

Aquests no són uns objectius estàtics, perquè a mesura que avança el projecte es van coneixent tant els vincles de les localitats amb la Reial Fàbrica, així com els seus altres patrimonis, i es comença a ser conscient de les diferents necessitats que es tenen en cadascun d'aquests municipis, és per això que els objectius podran variar en el temps per tal d'ajustar-se a la realitat de totes les localitats englobades en el projecte.

Començaments de «Reial Fàbrica i Territori»

L'11 de febrer de 2021 es va realitzar la primera reunió del projecte «Reial Fàbrica i Territori», la qual, atesa la situació produïda per la covid-19, va haver de realitzar-se en línia a causa de les restriccions. Per tant, es tracta d'un projecte nascut en un moment complicat, però així i tot es va iniciar el projecte amb molta il·lusió. A aquesta primera reunió informativa en línia van assistir les localitats de l'Alcora, Llucena, Ribesalbes, Xodos, Costur, Useres i Figueroles (24 assistents en total), on a tots els participants se'ls va explicar l'inici d'aquest gran projecte que vol unir el territori per a crear un eix comú que ajude a incentivar polítiques culturals, socials i econòmiques.

Aquesta primera reunió volia exposar el perquè de l'inici del projecte «Reial Fàbrica i Territori», un projecte que entén la Reial Fàbrica en la seua dimensió territorial, perquè aquesta antiga instal·lació industrial no seria el que és sense el territori en el qual es troba, i considerant que existeixen grans vincles entre les diferents localitats del seu territori i la Reial Fàbrica, i no es pot deslligar la seua història del territori que l'envolta. Aquest és el punt d'inici de «Reial Fàbrica i Territori». Tenint en compte el gran fet diferencial que va significar i significa la implantació de la Reial Fàbrica (no sols en l'àmbit comarcal, sinó també en el provincial i fins i tot estatal) tant en la localitat de l'Alcora, com en la resta de localitats del territori de les quals es nodria de matèries primeres, mà d'obra i recursos naturals, això significa un territori interconnectat per un element comú: la Reial Fàbrica.

Després de la presentació del projecte i dels participants, se'ls va preguntar quin vincle o relació ha tingut la seua localitat amb la Reial Fàbrica. Aquesta consulta seria la primera de moltes per a anar coneixent, pels mateixos habitants dels municipis englobats en el projecte, quins vincles els relacionen amb la Reial Fàbrica. Es planteja com un procés participatiu en el qual es vol treballar per a crear un projecte comú, on tots els participants aniran coneixent altres localitats, els seus patrimonis, i els seus vincles amb la Reial Fàbrica.

Jornades presencials «Reial Fàbrica i Territori»

Dins del projecte es va plantejar realitzar jornades presencials (després de tot l'ocorregut amb la covid-19 es considerava necessari reprendre activitats presencials) en les localitats per a poder mostrar els vincles que tenien amb la Reial Fàbrica, però també per a conèixer la seua història i patrimoni i poder ajudar a la seua visibilitat i que es tinga més coneixement del ric patrimoni existent en aquests xicotets municipis.

Es plantegen aquestes jornades perquè diferents professionals o habitants locals explicaren els vincles que tenia el seu poble amb la Reial Fàbrica, perquè per al projecte és fonamental comptar amb l'experiència i memòria local, ja que aquesta és part molt important (patrimoni immaterial). A més, se'ls convidava que ens mostraren els seus altres patrimonis i si estan fent algun treball sobre aquests per a poder conèixer més sobre cadascuna de les localitats visitades. Per tant, en cadascuna dels municipis en els quals vam estar vam poder comptar amb grans aportacions per a parlar-nos sobre la seua història i patrimoni.

A continuació, es descriuen breument les quatre jornades que s'han realitzat fins ara dins del projecte:

Foto 1. Cartell de Jornada a Xodos

Jornada a Xodos

El 25 d'abril de 2021 va tindre lloc la primera jornada presencial del projecte «Reial Fàbrica i Territori», i es va realitzar a la localitat de Xodos. La jornada es va iniciar en el Mas del Corralet per a poder contemplar el ric paisatge que té Xodos.

Es va iniciar la jornada amb l'alcalde de Xodos, Augusto Solsona, que ens va donar la benvinguda i Ernest Nabás (autor dels llibres *Xodos. Memòria gràfica i històries, volum I i II*, entre altres publicacions sobre Xodos) ens va explicar sobre l'entorn i paisatge de Xodos i part de la seua història. A més, l'arqueòleg Pablo Medina Gil ens va parlar sobre els jaciments arqueològics existents a Xodos i el seu ric i variat patrimoni.

Foto 2. Interior d'un molí hidràulic de Xodos

En un enclavament tan especial, Gregorio Benages (pastor jubilat de Xodos) va exposar quin era el principal vincle de la localitat amb la Reial Fàbrica: la recollida de *malea*, de gran importància per a la seua producció, perquè formava part del procés de cocció en els forns. Ens van explicar com es recollia la *malea* i el que significava per a la població aquesta activitat, tant des d'un punt de vista social com econòmic.

També comptem amb les intervencions de Teresa Artero (tècnica d'educació del Museu de Ceràmica de l'Alcora) i d'Artur Aparici (sociòleg i professor emèrit de l'UJI).

Com a dada interessant, Ana Martí Gual (sociòloga i professora jubilada del Departament de Filosofia i Sociologia de l'UJI) i Ángeles Aparici (metgessa jubilada) ens van explicar el paper de la dona en treballs com la recollida de *malea* i en la vida quotidiana, a més del coneixement que tenien aquestes dones sobre plantes amb propietats medicinals i per a la protecció de la llar. Es va apuntar la importància de recuperar totes les històries, llegendes i memòria de treball i de la vida quotidiana per a poder tindre més informació sobre la vida de la localitat i ressaltar la importància del paper de la dona.

La jornada va continuar amb la visita a un dels molins hidràulics que hi ha a Xodos, el molí de la Vega, que es troba en molt bon estat de conservació. Els propietaris del molí, Recaredo Navarro Seguer, la seua dona, Matilde Garcés Gasch, i el seu fill, Santi Navarro Garcés, ens van explicar el funcionament del molí. Vam poder veure tota la maquinària i com aquesta ha anat evolucionant a mesura que els propietaris es van adonar de les necessitats de millorar l'energia motriu, i que ha passat de ser un molí hidràulic, a moure's amb carbó i, finalment, amb un motor elèctric. Vam poder conèixer de primera mà un element com aquest molí pels seus mateixos propietaris i ens van traslladar el que va significar per a l'econòmica local, perquè aquest molí va arribar a donar servei fins a localitats tan allunyades com Costur.

L'última activitat de la jornada va ser una visita pel nucli de Xodos, on van intervindre Ernest Nabás, Augusto Solsona, Pablo Solsona, Artur Aparici i Pablo Medina Gil. Vam recórrer els carrers de Xodos i en vam conèixer l'arquitectura i tradicions; la torre andalusina (Bé d'Interès Cultural), que té una ubicació estratègica a la part alta de la localitat, i el recinte fortificat de Xodos; l'església; el portal que comunica amb la plaça de l'Església i, per a acabar, vam visitar l'espai expositiu amb patrimoni etnològic que tenen a l'ajuntament (on va estar la presó).

Jornada en Llucena

El 26 de juny de 2021 es va realitzar la segona jornada presencial de «Reial Fàbrica i Patrimoni» en Llucena. El punt de trobada va ser l'Hotel El Prat (antic balneari de Llucena i part del seu patrimoni). Després d'una breu presentació de la jornada i la

Foto 3. Cartell de Jornada a Llucena

Foto 4. Vista del forn de plom

seua programació, ens dirigim a la primera localització d'aquestes intenses jornades de matí, la mina de Sant Vicent.

El principal vincle de Llucena amb la Reial Fàbrica eren les mines de plom que es trobaven en la localitat, és per això que es va planificar la visita a la mina de Sant Vicent. En aquesta meravellosa localització, Ximo Escrig (autor del llibre *Llucena: una historia de L'Alcalatén: sociedad, poblamiento y territorio*), ens va explicar part de la història de Llucena i la seua vinculació amb la mineria. Entre els vestigis que encara queden en peus d'aquesta mina visitem boca d'entrada, un forn de plom (que es troba en bon estat de conservació) i unes grans basses de decantació vinculades al forn. Vam poder acostar-nos a visitar aquests elements perquè l'Ajuntament de Llucena havia esbrossat i netejat els camins d'accés.

Durant la visita, José Artero ens va explicar el funcionament de la mina i els diferents tipus de minerals que es podien trobar en aquesta zona.

El següent lloc que visitem va ser l'antiga escola rural, de gran importància per a l'escolarització dels xiquets que vivien en els masos dels voltants. Al costat de l'antiga escola, Odet Moliner ens va contar la història d'aquesta xicoteta escola, que a més comptava en la mateixa edificació amb un habitatge per al mestre.

Durant tota la jornada se'ns va explicar la gran importància de l'aigua per a la localitat de Llucena, mostra d'això és el patrimoni hidràulic que es pot recórrer. El següent punt de la visita va ser la màquina de Sangüesa, on vam poder veure un xicotet salt d'aigua i els vestigis de la construcció, on Ximo Escrig ens va parlar sobre el patrimoni hidràulic. Després de conèixer la màquina de Sangüesa, vam fer un xicotet recorregut pel camí natural Ruta dels molins d'aigua per a poder conèixer aquest magnífic paisatge de l'aigua i el Toll de Carlos.

Després de visitar part del seu patrimoni natural i hidràulic, acudim al nucli urbà de Llucena per a veure els magnífics safaretjos que tenen en la localitat, de la mà de Ximo Escrig, que es troben en una situació privilegiada, dins de la població.

L'últim punt de la visita va ser el Centre d'Interpretació Ruta dels Molins, explicat per Marta Queral (Turisme de Llucena). En aquest centre es mostra

la importància de part del patrimoni de Llucena i es recalca la importància del seu patrimoni hidràulic, que ha sigut posat en valor i s'ha convertit en el protagonista de rutes i estudis.

Es considera la importància de la posada en valor del patrimoni miner de Llucena, que ha conformat un paisatge industrial de gran bellesa en la localitat.

Jornada a Figueroles

El 17 d'octubre de 2021 va tindre lloc la tercera jornada de «Reial Fàbrica i Territori», a la localitat de Figueroles. El punt de trobada triada va ser el forn de l'antiga teuleria del comte d'Aranda, un lloc perfecte perquè se'ns explicara la vinculació de Figueroles amb la Reial Fàbrica, perquè el IX comte d'Aranda va decidir instal·lar a Figueroles una teixiria, on els seus vassalls estaven obligats a comprar la teula. Del conjunt de la teuleria l'element que queda més visible i recognoscible és el forn, allà mateix, Tere Artero (tècnica de didàctica del Museu de Ceràmica de l'Alcora) ens va explicar el funcionament i relació amb la Reial Fàbrica.

A més, el forn forma part de la Ruta natural de l'aigua de Figueroles, perquè ens parlaren tant de la vinculació de Figueroles amb la Reial Fàbrica, així com del seu patrimoni construït i natural, vam tindre el plaer de comptar amb Fernando Falomir, gerent de Viunatura (empresa de turisme actiu i activitats d'aventura). També vam tindre el plaer de comptar amb explicacions d'Amadeu Porcar sobre la història de Figueroles.

Després del passeig, travessem el riu per a visitar el molí Vell, un antic molí hidràulic fariner dels segles XIII-XIV, un altre element que forma part de la Ruta natural de l'aigua. A principis del segle XX va començar a subministrar energia elèctrica al poble, quan els propietaris hi van instal·lar una xicoteta central hidroelèctrica. Aquest molí s'ha mantingut fins als nostres dies perquè els propietaris, dins de les seues possibilitats, l'estan mantenint. Una de les propietàries, Marcela Sabater, ens va explicar la història i ens va mostrar l'interior. Vam poder conèixer l'estat en el qual es troba i vam comprovar que és necessari dur a terme diverses actuacions d'urgència per a poder consolidar i mantindré'l (hi ha algunes zones que han tingut despreniments).

Foto 5. Cartell de Jornada a Figueroles

Foto 6. Interior del molí durant l'explicació de Marcela Sabater

Després de visitar el molí Vell, la jornada va continuar amb la visita a una de les mines d'algeps que es troben a Figueroles, explicades per Carmen Reboll. Aquestes mines són part del patrimoni natural de la localitat i conformen un element de patrimoni miner que s'hauria de tindre en compte. Es troba senyalitzat, també, dins de la Ruta natural de l'aigua de Figueroles.

La jornada va continuar amb una degustació i tast d'olis Arrels del 56, explicada per Sergio Martínez.

L'última part de la jornada va ser una ruta urbana per Figueroles, realitzada per Amadeu Porcar. Vam visitar l'exterior de la Casa Llavador, els safaretjos municipals, que han sigut restaurats i són visitables. Després de la visita als safaretjos, continuem passejant pel poble de Figueroles fins a arribar a l'església. A l'interior de l'església, Amadeu Porcar ens va explicar la història del temple i ens va mostrar la col·lecció de làpides ceràmiques que hi ha a l'interior, en part, fabricades en la Reial Fàbrica del Comte d'Aranda.

Jornada a Costur

El 13 de març de 2022 va tindre lloc la quarta jornada de «Reial Fàbrica i Patrimoni» a Costur, una jornada organitzada, en gran part, per l'Associació Cultural La Fontanella. Es va tractar d'una jornada una mica diferent a les anteriors, perquè una part important de la mateixa van ser de xarrades explicatives i formatives en el pavelló de Costur.

Es va iniciar la jornada amb l'explicació sobre què és el projecte «Reial Fàbrica i Territori» per part de Diana Sánchez, tècnica d'acompanyament del projecte, i de les activitats que s'havien realitzat fins ara. Després d'aquesta presentació, Josep Miquel Ribés va exposar quins són els vincles entre la Reial Fàbrica i la localitat de Costur, principalment la recollida de *malea*.

La següent xarrada va ser a càrrec dels arquitectes Sixto Lozano i Ivana Ponsoda (especialista en pedra seca), que han col·laborat amb l'Associació La Fontanella per a la realització dels treballs de catalogació de pedra seca, perquè l'Associació va aconseguir una subvenció per a aquest treball. Els tècnics ens

Foto 7. Cartell de Jornada a Costur

Foto 8. Davant dels pous durant la visita

van exposar el treball de catalogació d'elements de pedra seca de Costur que han estat realitzant i com el van dur a terme, tant la presa de dades i treball de camp, com el treball de despatx per a la realització de la catalogació. Vam poder conèixer en una presentació part d'aquest treball, que incloïa models de fitxa de catalogació. Per a la realització del seu treball, els tècnics van comptar amb la col·laboració de l'Associació, tant per a localitzar els elements com per a conèixer la seua història.

Amb la realització d'aquesta xarrada es pretenia donar a conèixer el ric patrimoni de pedra seca que té Costur i el gran el treball que porta realitzant anys La Fontanella per a posar en valor aquest tipus de patrimoni rural; també van mostrar com es poden sol·licitar aquest tipus d'ajudes per a poder realitzar la catalogació d'aquesta mena de patrimoni.

L'última part de la jornada va ser la visita als pous realitzats en pedra seca per a poder conèixer un element realitzat amb aquest sistema constructiu. Davant dels pous, Josep Miquel ens va parlar sobre la història i funcionament d'aquests pous i de la seua importància per a Costur. Després, Ivana Ponsoda va explicar com es construïen aquests elements de pedra seca i la importància de no perdre la professió del constructor de pedra seca, perquè és un sistema constructiu que es troba en gran quantitat d'elements dispersos pel medi rural i forma part del patrimoni d'aquest territori.

Altres activitats

A més de les jornades anteriorment descrites, es van realitzar altres activitats englobades dins del projecte, com un taller educatiu sobre molins hidràulics a Costur (per Arae Patrimoni).

A més, el projecte ha sigut presentat en les Trobades Perifèriques de novembre de 2021 (experiències europees) i al juny es va presentar en Rural Experimenta III.

Futures accions en «Reial Fàbrica i Territori»

Dins del projecte s'estan plantejant noves jornades en altres municipis del territori Reial Fàbrica. La següent localitat que es visitarà serà l'Alcora. Actualment s'està planificant una nova jornada que tindrà lloc després de l'estiu.

A més, es vol realitzar un mapatge de tots els vincles que es vagen identificant, a més dels diferents patrimonis que hem conegut en les localitats visitades. Es planteja la realització d'un recurs digital accessible on es puguen visualitzar tant els vincles descrits, com tot el patrimoni local.

Conclusions

Després de les diferents activitats realitzades es considera indispensable anar recuperant tota la memòria oral d'aquestes localitats sobre els vincles amb la Reial Fàbrica, una memòria que va més enllà de la història industrial. Cadascuna d'aquestes localitats ens han mostrat el seu ric i variat patrimoni (arquitectònic, etnològic, natural, gastronòmic i immaterial). Les jornades demostren la importància de recopilar i documentar tota aquesta memòria, ja no sols del treball, sinó també la memòria social i quotidiana de totes les persones que hi van viure i conèixer la seua història socioeconòmica. Tot això pot ser patrimoni viu, un patrimoni (material i immaterial) que s'ha de donar a conèixer (s'ha de visibilitzar).

Moltes de les memòries que se'ns van explicar en les jornades s'han anat traspassant de manera oral entre familiars i és un patrimoni immaterial de gran valor que cal tindre en compte per a la seua recuperació.

Una de les iniciatives que es pretén dur a terme dins del projecte és realitzar un mapatge dels vincles de-

tectats en les diferents localitats i localitzar-los en un recurs digital accessible, a més de senyalitzar els altres patrimonis existents.

INVESTIGACIONS

06

ARCA. Nuevos horizontes para el patrimonio arquitectónico contemporáneo

Sofía Ayllón
Fundación Arquitectura Contemporánea

Sovint, els conceptes de contemporaneïtat i patrimoni poden semblar contradictoris. És per això que solem pensar en dues ciutats diferents, ben separades i delimitades: la patrimonial i la real; la primera, regida per l'esfera de la cultura, i la segona, pertanyent a l'urbanisme, un àmbit molt més terrenal. Malgrat els nombrosos intents de conciliació, des de les institucions i en les percepcions i valoracions de la ciutadania, aquesta divisió es resisteix a cedir. La ciutat urbanística és habitada, utilitzada, transformada i sovint comprada i venuda; la ciutat patrimonial és visitada, retratada en postals, museïtzada i estàtica.

ARCA es proposa qüestionar aquesta divisió a través d'una pràctica arquitectònica responsable que done lloc a una protecció efectiva del patrimoni contemporani per a generar una única ciutat habitable que es puga gaudir, amb identitat pròpia i capaç de situar les persones al centre.

Paraules clau: arquitectura contemporània, ciutadania, patrimoni.

Context: història de dues ciutats

El patrimoni, encara avui entès en el sentit d'herència paterna, és concebut com una sèrie d'objectes i valors que han de passar intactes de generació en generació i que provenen d'una dimensió aliena, d'un antany boirós que vinculem amb alguna cosa que intuïm que va ser important, alguna cosa que ens atorga identitat —com si aquesta fora un valor afegit, un do diví que se'ns concedeix per art de màgia—, però que ja no ens travessa directament. Un fetitxe sagrat que guardem en un cofre de què presumim davant dels altres i que admirem des de la llunyania. Oposem així el quotidià al patrimonial, el terrenal al cultural, com si la recepta de llesquetes en ou que ens va confiar la nostra mare, que li va ser revelada, al seu torn, per la nostra àvia, que la va rebre de la seva besàvia i així fins qui sap quina generació, no fora patrimoni en el mateix grau que la muralla medieval del nostre poble. Com si la ciutat, el barri, els carrers i espais públics que habitem i construïm cada dia amb les nostres rutines, itineraris i

pràctiques foren menys identitat que el conjunt arquitectònic que presideix totes les postals. Com si la música que tarareiem mentre rentem els plats fora oci, passatemps, i només el concert de la Filharmònica de Londres fora cultura.

El patrimoni, com la identitat cultural pròpia d'un poble, es troba en constant evolució[1]. És antic, històric i llegendari, però també és tangible, mutable i contemporani. Els elements patrimonials es transformen constantment, cauen en oblit i es rescaten, atenen interessos i idees concrets, es corresponen amb relats històrics que inevitablement donen forma a la realitat que habitem avui. El patrimoni no és casual ni sagrat, i són els hereus els responsables de qüestionar-lo, reinterpretar-lo, reivindicar-lo o criticar-lo. Al capdavall, som nosaltres els qui decidim què és i què no és patrimoni, quina història volem contar a les generacions futures i quins són els elements que triem que ens representen com a societat. Com bé assenyala Azkarate[2] respecte al patrimoni, hi ha la necessitat

> *d'encabir-hi les construccions més rellevants de classes socials com ara la llauradora, el proletariat industrial o la burgesia urbana que, encara que són els grups numèricament majoritaris en la història dels pobles, no han tingut l'oportunitat o els mitjans de crear arquitectures simbòliques que els representen, a diferència de les aristocràcies, laiques o religioses, promotores dels grans monuments que perpetuen la memòria del seu domini.*

En l'imaginari col·lectiu perdura la imatge del gran monument majestuós, els castells, palauets i altres construccions nobles com a figures representatives del patrimoni d'un país[3]. Com és possible que siga l'arquitectura de l'1 % de la població el que seleccionem com a representació de tota una societat? Així, les ciutats que habitem, els edificis en què imprimim les nostres vides, queden fora de la majestuosa ciutat patrimonial —la que apareix en les postals i en cap altre lloc—. Els barris en què treballem, mengem i dormim, allunyats i exclosos del monumental, es mostren aliens a la identitat cultural, que està forçada a ser reduïda a una sèrie d'edificis que algú important va construir per al seu ús i gaudi. En els últims anys, aquest relat, que es remunta a les tradicions més essencialistes de l'historicisme i a les visions romàntiques del segle XIX, ha estat finalment posat en dubte, i s'han produït avanços importants per tal de reconèixer aquest altre patrimoni[4]: el que xafem, habitem, en què vivim i treballem, com és el cas del patrimoni industrial, que encarna el relat d'una època i una societat més enllà dels nobles i governants. També el patrimoni immaterial, el documental o l'audiovisual han sigut reivindicats i així, a poc a poc, hem començat el procés de recuperació de la nostra herència, d'elecció del relat que volem contar, la societat que som i la que podem arribar a ser.

En el cas de les obres d'arquitectura recent i contemporània, el perill que caiguen en oblit és, si més no, encara major. Atès que es tracta d'elements en molts casos encara habitats o habitables, experimentats de prop o inserits en l'entramat de la quotidianitat, actuen com a tresors amagats a simple vista. El revestiment d'antiguitat que recobreix el monument tradicional no està present en aquest cas[5], per la qual cosa pot semblar que forma part de la ciutat habitada, la ciutat real, i no de la quimèrica ciutat patrimonial. Es percep com quelcom terrenal, profà, i no com a part de la cultura, amb

1. **Ginzarly, Pereira i Teller, 2019**
2. **Azkarate, Ruiz de Ael i Santana, 2003: 5**
3. **Pérez Cano, 2008**
4. **Hernández Martínez, 2015**
5. ***ibid.***

majúscules, que hem d'enaltir i difondre. Els departaments de cultura s'encarreguen de protegir la mítica ciutat patrimonial, i l'urbanisme s'encarrega de la gestió d'aquests altres edificis mundans, els que formen part de la ciutat real, la ciutat que habitem malgrat ser cada dia una mica menys habitable. I potser aquesta és precisament l'arrel del problema. La ciutat patrimonial, com un ensomni llunyà amb ressons de postal, protagonista del fullet turístic, es percep aliena. El monument no pot ser habitat, sinó contemplat des d'una prudencial distància. Pot ser visitat, però no transitat ni viscut.

Així doncs, la ciutat patrimonial es museïtza i congela mentre que la ciutat real creix i evoluciona al voltant. Els blocs de cases, els comerços, els cinemes, apareixen i desapareixen empesos pel capritx de l'oferta i la demanda, les bombolles immobiliàries i altres forces aparentment incontrolables, arrossegats i engolits pel frenètic ritme de la ciutat real, que no és identitat ni cultura sinó mercat. Perdem així, dia rere dia, obres emblemàtiques d'aquest patrimoni ignorat, el de la quotidianitat, el de les històries enfront de la Història, el de la identitat cultural d'aquest 90 % de la població que ha sigut convençut que el palauet d'un marquès del segle XVII els ha de representar més que la planta industrial abandonada en què van treballar i van lluitar els seus avis, o els cinemes que han servit de lloc de trobada de tantes generacions, en tants sentits i dimensions. La realitat és que, per més que ens obstinem, no hi ha una divisió real entre la ciutat que habitem i la ciutat patrimonial. És impossible viure en una ciutat museu, però és inhumà transitar una ciutat purament funcional i sense memòria, sense cap vincle identitari amb les gents que la componen. Els grans monuments conviuen i dialoguen amb aquests altres petits monuments. Al cap i a la fi, els uns no podrien existir sense els altres.

És necessari protegir i també integrar el patrimoni, inclosos tots aquests patrimonis emergents, els que estan en procés de formació i els potencials, en una ciutat humana, habitable i sostenible; una ciutat que forme part de la identitat cultural de la població com un tot i no en fragments. Resulta igualment fonamental aprendre a veure en les nostres ciutats tots aquests elements que formen part de qui som, que conten una història i encarnen un missatge, més enllà de visions romàntiques sobre aquesta antiguitat mitificada[6].

L'objectiu de la plataforma ARCA és diluir la divisió entre ciutat i patrimoni, entre urbanisme i cultura, reconèixer en l'arquitectura contemporània aquest segell d'identitat, aquest potencial per a contar qui som i com ens agradaria ser. Lluny de transformar el patrimoni contemporani en un altre gran monument aliè i distant, congelat i separat de tota funcionalitat, es tracta de reconèixer i generar vincles amb l'entorn, de trobar aquests tresors amagats a plena vista que tant poden ensenyar-nos sobre nosaltres mateixos. Aquest objectiu únicament és possible si es promou la cooperació de tota la ciutadania i es fa veure que hi ha una única ciutat carregada d'història i d'històries, de monuments i rutines, d'art i funcionalitat, de preservació i creixement. L'ampliació del que entenem avui per patrimoni apunta cap a aquesta direcció: cap a la inclusió de nous formats més oberts i d'acord amb la realitat social actual.

El valor sociocultural de l'arquitectura

El patrimoni arquitectònic representa una marca física, tangible i recognoscible de la cultura de qualsevol societat, com un tòtem que encarna els valors i trets d'una deïtat. Es correspon, a més, amb la capacitat de reconeixement comunitari i, en moltes ocasions, amb la imatge que es pretén projectar[7],

6. **Azkarate, Ruiz de Ael i Santana, 2003: 5**
7. ***Ibid.***

sobretot en els últims temps, des que el turisme de masses constitueix un motor econòmic fonamental per a moltes societats. Així doncs, entra en joc el que ens identifica, el que millor ens ven a l'exterior. A vegades, aquest fet pot donar peu a una màscara impostada, una reproducció d'aquest Villar del Río castellà disfressat de tradició andalusa i flamenc per a complir amb les expectatives dels nord-americans en la icònica *Benvingut, mister Marshall* (1953) de Berlanga. Forma part de l'exercici responsable de l'arquitectura i la gestió cultural i patrimonial harmonitzar els interessos turístics i econòmics amb la idiosincràsia de les comunitats, sense caure en aquesta mena d'artificis.

Com s'ha esmentat en els paràgrafs anteriors, en l'imaginari col·lectiu hi ha una certa dissonància entre els conceptes d'*identitat* i *contemporaneïtat*. El contemporani apareix com un estàndard asèptic fruit de la globalització, i en el moment en què es percep que una ciutat està incorporant corrents de construcció contemporànies se sol dir que està «perdent la identitat», que es dilueix en la massa globalitzada del que és nou enfront del que és patrimonial[8]. Davant d'aquest plantejament, cal fer una sèrie de preguntes. La primera: fins a quin punt és açò cert?, negligeix l'arquitectura contemporània l'arrelament cultural en benefici d'una neutralitat globalitzada[9]?, fins a quin punt les construccions contemporànies dialoguen amb l'entorn en què s'insereixen? I el més important: hi ha ponts comunicatius suficients que permeten que els habitants se senten part d'aquestes construccions, que establisquen un vincle amb aquestes i les troben representatives? Però no tot el pes d'aquesta desvinculació entre contemporaneïtat i identitat ha de recaure en la producció arquitectònica. També els conceptes de cultura que manegem sovint es troben desfasats i, per tant, és necessari que es revisen i s'adapten a una realitat cada vegada més complexa. L'arquitectura és, sens dubte, la manifestació artística a què més exposada es troba la població. I no solament exposada en el sentit d'objectes que són observats des de l'altre costat del cordó de vellut: l'arquitectura és habitada, usada, modificada, qüestionada, resignificada i, en definitiva, viscuda. Potser perquè la cultura és sovint entesa com un accessori que no ens interpel·la directament, com un entreteniment de cap de setmana, resulta més difícil identificar el valor cultural del que experimentem cada dia. Malgrat això, el poder de significació sociocultural que posseeix l'arquitectura és inqüestionable. Les disposicions arquitectòniques i urbanístiques són el resultat d'una sèrie de concepcions i valors sobre el que la vida ha de ser, i les pràctiques quotidianes, al seu torn, transformen aquestes arquitectures per a adaptar-les a les seues necessitats i funcions. En aquest diàleg, hem de ser capaços de reconèixer el que significa realment la pràctica cultural. La nostra missió és trobar nous conceptes de patrimoni vinculats a noves maneres d'entendre i practicar la cultura. D'altra banda, és més urgent que mai posar en pràctica aquestes noves maneres de fer ciutat, materialitzar una pràctica arquitectònica sostenible i en connexió amb la dimensió sociocultural. En aquesta línia, es considera que els principis de sostenibilitat i reutilització han d'estendre's també a l'àmbit del patrimoni[10]. Així mateix, es proposa entendre el patrimoni com un element d'integració social, com un segell de la identitat d'una comunitat i, per descomptat, com una font d'innovació i desenvolupament social i econòmic, a més d'element de gaudi de la ciutadania[11].

Avui som conscients que el patrimoni triat, la memòria que ha perdurat fins als nostres dies, no és casual ni neutral, sinó que s'erigeix en l'estendard d'un discurs concret, que va ser valorat en un moment històric i sustentat per una comunitat especí-

8. Pérez Cano, 2008
9. *ibid.*
10. Biel Ibáñez, P., Hernández Martínez, A., i Martínez Herranz, A.
11. Azkarate, Ruiz de Ael i Santana, 2003: 5

fica[12]. La memòria i el patrimoni es construeixen en seleccionar els fragments que volem transmetre i els que suprimim i confinem en l'oblit. Així, doncs, hi ha tants patrimonis com relats sobre un esdeveniment, i tants relats com sectors socials implicats. Hi ha una lectura negativa d'aquest fet que ens porta a preguntar-nos qui i per què van protegir els elements que avui hem heretat, que hem fet el nostre patrimoni. Reconeixem que aquesta ciutat patrimonial, històrica, conta solament una part del relat. No obstant això, entendre aquest fet suposa ser capaços d'establir estratègies per a narrar aquestes altres versions des de múltiples àmbits i sectors, i conservar els símbols i elements de la memòria que volem que perduren. En aquest sentit, el patrimoni arquitectònic, especialment el contemporani, exerceix una funció crucial: atès que no està impregnat encara per aquest vernís d'antiguitat que sembla patrimonialitzar tot el que toca, és possible enfocar-ne la protecció des d'un altre punt de vista. Per a aconseguir-ho, la planificació urbana ha de començar a retre comptes a la ciutadania i integrar en els mètodes i intervencions l'enfocament sociocultural, la qual cosa és vital per a aconseguir ciutats sostenibles i habitables.

Per a assolir aquest objectiu, hi ha dues labors que resulten fonamentals. En primer lloc, és necessari assegurar la vinculació real entre les àrees de cultura i planificació urbana[13], la qual cosa afavorirà un enfocament holístic que entenga la ciutat des de múltiples angles, com un espai de significació sociocultural i com un lloc habitat i habitable; com a passat i futur, d'una manera constructiva i sostenible. Una altra tasca fonamental en aquest sentit és educar, difondre i facilitar coneixements, és a dir: la «democratització de la identificació, del coneixement, de la representativitat social i cultural, i de l'accés al gaudi del patrimoni»[14]. L'apreciació i el reconeixement del valor artístic i cultural de les manifestacions artístiques contemporànies és un privilegi que sovint es troba a l'abast d'una minoria. La cultura contemporània sembla trobar-se en el pol oposat de la cultura popular: la primera es percep com un camp elitista i incomprensible i la segona, a vegades, ni tan sols s'entén com a cultura. No obstant això, aquests dos pols s'atrauen d'una manera rotunda i inevitable. La millor comprensió de l'arquitectura i les arts contemporànies en general, i la posada en valor de les formes vernacles i populars de cultura, ajudaran a concebre el patrimoni d'una manera molt més oberta i enriquidora[15], trauran el màxim partit dels espais existents i seran capaços de recrear i crear altres nous a l'altura del que mereixem com a societat.

ARCA: Plataforma per a la protecció del patrimoni arquitectònic contemporani a Espanya

La destrucció d'obres arquitectòniques contemporànies és una constant al nostre país des de fa anys, per desgràcia. Malgrat els esforços portats a terme per part de nombrosos organismes i associacions compromesos amb el patrimoni, hem assistit a la pèrdua d'elements d'un altíssim valor artístic i social, com és el cas de la Pagoda de Fisac, la Casa Guzmán d'Alejandro de la Sota o l'Edifici Espanya dels germans Otamendi, per citar-ne alguns exemples. Però no ens enfrontem sols a casos d'enderrocament. Entre els problemes que afecten el patrimoni arquitectònic contemporani i la pràctica arquitectònica en general trobem:

12. Ginzarly, Pereira i Tellers, 2019
13. Pérez Cano, 2008
14. Azkarate, Ruiz de Ael i Santana, 2003: 5
15. Pérez Cano, 2008

- Abandonament.
- Falta d'accessibilitat al patrimoni arquitectònic. D'una banda, ens referim a les dificultats d'accés físic per falta d'una rehabilitació adequada. De l'altra, sovint hi ha errades de senyalització, restriccions de l'horari d'accés, falta d'informació, dificultats derivades de la titularitat privada de l'edifici o conjunt, entre altres problemàtiques.
- Desconeixement per part de la ciutadania i desvinculació de la vida social i comunitària de la població. En aquest sentit, trobem a faltar una socialització patrimonial efectiva que permeta l'accés als coneixements, començant per la comunitat immediata que s'inscriu com a context de l'element patrimonial[16].
- Adaptacions o reformes mal fetes que no es corresponen amb les característiques de l'espai.
- Reconstruccions que destrueixen els elements més singulars del projecte.
- Casos de façanisme. Sovint es recorre al manteniment d'un exterior que no constitueix més que una corfa buida orientada a provocar en el vianant, com si fora un simple espectador i no un habitant de l'espai, una falsa impressió de ciutat carregada d'identitat. Consisteix en una conservació de la façana únicament per a donar valor afegit a la construcció, sense portar a terme una veritable labor de protecció, amb la finalitat de comptar amb el segell d'aprovació patrimonial per a beneficiar-se dels avantatges que aquest comporta, sense integrar-lo en un projecte coherent i significatiu per a la població[17].
- Especulació immobiliària. Els interessos dels mercats s'anteposen a la sostenibilitat i al dret de la ciutadania de gaudir plenament dels espais urbans.

ARCA pretén compatibilitzar els criteris de protecció i els del planejament, obrir un procés participatiu i col·laboratiu entorn de l'arquitectura contemporània que pot fomentar la valoració d'aquesta per part de la ciutadania, i pot activar les vies legals ja vigents, de manera que la protecció serà ajustada d'una manera molt més efectiva. En l'actualitat, no hi ha una autèntica multidisciplinarietat en l'àmbit del patrimoni urbà[18] que ajude a comprendre un camp tan complex des dels múltiples vessants d'aquest. Aquest fet impossibilita una autèntica vinculació entre la ciutat com a espai construït i la ciutat com a espai habitat per una comunitat amb idiosincràsia pròpia i amb uns usos particulars i valors.

En aquest sentit, a més de construir un registre de registres que ens permeta identificar i unificar totes les fonts d'informació disponibles sobre patrimoni contemporani a Espanya, la nostra intenció és prendre com a referència l'estudi de Ginzarly i Pereira[19] sobre mapificació patrimonial amb vinculació sociocultural. El procediment metodològic consisteix a utilitzar les xarxes socials com a eina d'informació, analitzar les ubicacions de diferents publicacions juntament amb els peus de foto i etiquetes associades, i establir així una espècie de mapa que reflectisca la valoració que atorga la població als diferents espais patrimonials —o potencialment patrimonials—. L'encreuament d'aquests resultats amb els obtinguts a través de les bases de dades que tenen en compte criteris de protecció, artístics, tècnics, etc., permetrà aportar una visió àmplia de la problemàtica que incloga la ciutadania i els seus valors, percepcions, maneres d'identificar-se i d'interaccionar amb els diferents elements arquitectònics mitjançant les eines digitals, part essencial de la vida sociocultural i comunitària en els nostres dies.

Aquesta metodologia està d'acord amb el que es proposa en l'enfocament de la UNESCO i la nova

16. **Azkarate, Ruiz de Ael i Santana, 2003: 5**
17. ***ibid.***
18. **Pérez Cano, 2008**
19. **Ginzarly, Pereira i Tellers, 2019**

llei de qualitat de l'arquitectura, que remarquen la importància de la vinculació comunitària amb l'espai i la introducció d'enfocaments holístics en la gestió patrimonial i urbanística. Les recomanacions de la UNESCO sobre el patrimoni urbà de 2011 mostren la necessitat de pràctiques que tinguen en compte la dimensió sociocultural i afavorisquen la implicació de les comunitats en l'estudi dels elements patrimonials i el posterior desenvolupament de polítiques i intervencions.

L'objectiu, a més d'identificar les obres en perill des d'un punt de vista arquitectònic, artístic i historicopatrimonial, és observar com les societats interaccionen amb els espais, quins valors emergeixen d'aquesta interacció, quins són els elements patrimonials que reben més atenció i quins són obviats o no prou reconeguts, i quines percepcions, relats i fins i tot sentiments emergeixen d'aquestes interseccions entre llocs i persones. El patrimoni constitueix, per definició, un element d'identitat i, per tant, no podem plantejar-nos treballar sobre aquest sense tenir en compte la seua dimensió més humana.

Conclusions i futures línies d'actuació

La problemàtica descrita és, sens dubte, complexa, però estimem que l'abordatge proposat, que serà articulat sempre en col·laboració estreta amb tota mena d'institucions i agents dedicats als àmbits del patrimoni i de l'urbanisme —a més de comptar amb visions i aportacions de les ciències humanes i socials— és una via sòlida d'acció que podrà oferir resultats significatius a curt, mitjà i llarg termini. A la proposta de recerca ja descrita s'hi afegeixen les estratègies de difusió, formació i informació que ARCA planteja, que permeten establir canals efectius de comunicació i participació amb la ciutadania i les poblacions.

La FAC com a sòcia espanyola de la NEB i projecte col·lectiu amb més de 20 anys defensant els ideals de sostenibilitat, bellesa i comunitat va organitzar el NEB Meeting Point Sud+ Festival, emmarcat en el programa d'esdeveniments del Festival de la Nova Bauhaus que es va desenvolupar de manera paral·lela en les principals ciutats europees. La Plataforma ARCA[20] (activitat subvencionada per la Direcció General d'Agenda Urbana i Arquitectura del MITMA) va ser presentada en les Jornades de la New European Bauhaus de juny de 2022 a Còrdova, on es va donar a conéixer en relació amb nous enfocaments artístics, urbanístics i arquitectònics, i va tindre l'oportunitat d'establir un diàleg amb experts en la matèria i amb qualsevol persona interessada que desitge acostar-se a la iniciativa.

Després d'aquesta primera fase de definició i formació d'aquest grup motor, que impulsarà un projecte que en tot moment ha estat marcat pel seu caràcter col·laboratiu i multidisciplinari, serà necessari emprendre les accions de protecció efectiva pertinents mitjançant l'activació d'eines legals o a través de vies educatives, i oferir a les comunitats l'oportunitat de conèixer el patrimoni arquitectònic propi i de reconèixer-s'hi. I és que, com assenyala el manifest de 2020 promogut pel COAVN,

> *l'arquitectura contemporània, com la resta de les creacions contemporànies, forma part del substrat cultural que ens defineix i caracteritza com a societat. Al llarg de la història, com ocorre amb les arts escèniques i plàstiques, amb la música i la literatura, el disseny de producte o industrial, i altres manifestacions artístiques o creatives, l'arquitectura s'ha anat transformant com un reflex de la transformació de la societat mateix.*

20. https://www.arquitecturacontemporanea.org/arca

Bibliografía

Azkarate, A., Ruiz De Ael, M. J., & Santana, A. (2003). *EL PATRIMONIO ARQUITECTONICO*.

Biel Ibáñez, P., Hernández Martínez, A., & Martínez Herranz, A. (2018). *Veinte años (para la arquitectura contemporánea) no son nada… ¿O sí? 33*, 433–436.

Colegio Oficial de Arquitectos Vasco-Navarro. (2020). *Manifiesto a propósito del proceso participativo iniciado con la futura Ley de Arquitectura*.

Ginzarly, M., Pereira Roders, A., & Teller, J. (2019). Mapping historic urban landscape values through social media. *Journal of Cultural Heritage*, *36*, 1–11. https://doi.org/10.1016/j.culher.2018.10.002

Martínez-Medina, A., & Gutiérrez Mozo, M. E. (2013). *HERRAMIENTAS PARA LA PROTECCIÓN DE LA ARQUITECTURA MODERNA: INVENTARIOS, GUÍAS Y CATÁLOGOS*.

Pérez Cano, M. T. (2008). *La protección del Patrimonio desde el planeamiento urbanístico*.

SVP
M-38655

07

Casinos, teatres i cines de l'Almenara dels anys vint

Estel Bosó Doménech

Una de les activitats en què s'ha centrat l'associació Salvem l'Agüelet (associació per a la salvaguarda i difusió del patrimoni cultural d'Almenara) ha sigut l'educació patrimonial i la interpretació del patrimoni local al públic en general a través del disseny i la implementació d'una ruta didàctica per a difondre una part molt especial de la història local: els antics teatres, casinos i cinemes d'Almenara. D'una banda, pel que fa als teatres, recorrem des del primer lloc on es feren representacions teatralitzades fins als primers locals d'associacions teatrals, com també els immobles que alguna vegada van albergar casinos i societats, alguns dels quals vinculats a grups polítics o sindicats. L'existència de cinemes es documenta des de 1924 fins a l'any 1965, període en què comptàvem amb tres cines a la població. Aquests espais, amb personalitat pròpia, envigorien el municipi i es van convertir en un gran fenomen de masses que projectava les obres del setè art.

Paraules clau: cinema, teatre, casinos, patrimoni cultural.

Introducció

Durant el mes de desembre de 2021, l'associació Salvem l'Agüelet[1] va portar endavant la ruta titulada «Casinos, teatres i cines: Almenara, anys vint», amb la intenció de difondre d'una manera didàctica el període històric (i els antecedents) i destacar la importància que van adquirir aquests immobles[2] al municipi d'Almenara (la Plana Baixa), que van ser importants per les funcions social, recreativa i d'oci que complien. La ruta discorre per diversos punts localitzats de la trama urbana antiga, en total onze llocs, i té una durada aproximada de dues hores.

1. **Salvem l'Agüelet, associació per a la difusió i salvaguarda del patrimoni cultural d'Almenara.**
2. **La majoria actualment inexistents o reconvertits en habitatges.**

Foto 1. Ruta dissenyada i guiada per la historiadora Estel Bosó Doménech, fotografia de Pere Hormigos

Balcó del Terradet

El primer punt del recorregut és el conegut balcó del Terradet, situat a l'avinguda del País Valencià. Durant el segle XIX i a principis del segle XX, aquesta avinguda era coneguda com *raval de la Carretera* i amb anterioritat, *raval de València*.

Convé assenyalar que aquesta zona d'Almenara, situada a l'entrada del poble, ha evolucionat considerablement. A la primeria del segle XX, sols hi havia construïdes dues cases darrere de la font del Terradet. La casa número 10, construïda l'any 1880, i la casa número 8, de 1900. Tots dos immobles funcionaren com a posades, segons les fonts. En l'altre costat del carrer se situava l'antiga Fonda de Fora, que a principi del segle XX pertanyia a Vicente Pallarés.

Entre la carretera i el carreró del mur (hui denominat carrer d'Agustina d'Aragó i antic carreró de les Morques)[3], sabem que l'1 de juliol de 1909 es va instal·lar en l'establiment de la Fonda de Fora la caserna de la Guàrdia Civil[4]. A més d'aquests immobles, hi havia algunes cases de *ventorrillo* (cases de venda de carretera). Tota la resta d'edificacions de l'avinguda són posteriors, dels anys trenta als setanta, per la qual cosa quedava descobert el llenç meridional de la muralla de la vila.

Concretament, l'obra més important de la dècada dels vint és la instal·lació de la xarxa d'aigües potables, inaugurada el 30 de gener de 1927. La xarxa recorria els diferents carrers del poble i oferia la possibilitat de connexió a tot el veïnat[5]. L'any 1925, l'arquitecte provincial, Francisco Tomàs Traver, va dissenyar el projecte d'abastiment d'aigües. Les obres es van adjudicar a Ramón Bellido i a Félix Gimeno Martínez, amb un cost total de 148.314,74 pessetes. Gràcies a aquesta instal·lació queda constància de la font del Terradet i de la font de la plaça de la Font, ambdues del mateix any: 1927[6].

La iniciativa del projecte d'abastiment s'arrossegava ja des de 1869, data en què es va promoure una reunió amb nombroses assistències per a debatre sobre la possible conducció d'aigua potable al poble. Però, una gran majoria ho desaprovava. El principal obstacle era la propietat individual de l'aigua de reg. La gran majoria anteposava l'agricultura a la comoditat i higiene, i això també es sumava al fet que la majoria de les cases comptaven amb cisternes o basses d'ús privat.

3. **Carreró de les Morques: el nom es deu al fet que afluïen fins ací els residus de l'almàssera situada a la primera casa de la dreta intramurs.**
4. **L'actual immoble de la caserna de la Guàrdia Civil és de 1940 i està situat en el carrer de Jaume Roig, 1.**
5. **Un any més tard es durà a terme el projecte del clavegueram, elaborat el desembre de 1928.**
6. **Ferrer Beltrán, Pablo; Hormigos Pere: «La vinguda d'aigua potable a Almenara, 1927». Revista de festes d'Almenara.**

Foto 2. Plaça de la Font i carrer Major. A l'esquerra, casino de la cooperativa abans de l'última reforma (espai del primer casino d'Almenara). Al fons, la casa de Mila (façana blanca) i l'antiga casa de Vicente Melchor (antic casino L'Amistat)[7]

La font del Terradet se situa al caminet d'entrada a l'antic convent, hui entrada a la caserna de la Guàrdia Civil, que fa un balcó que en aquell moment rebia el nom de *balcó de Pilat*. Conta la tradició que va ser el lloc on es va representar la primera obra teatral a Almenara, a mitjan segle XVIII. Es tractava d'una representació al carrer de les escenes de la mort i passió del Salvador, una obra religiosa per a celebrar el viacrucis en la Setmana Santa. I va ser en aquest balcó on es va representar l'acte o passatge de les escenes de Pilat. Està documentat que va ser una obra en què participaren tant homes com dones, fet comú en les obres religioses[8].

A banda d'aquesta obra teatral, no tenim constància escrita de cap altra representació a la vila fins a l'any 1876. Del que sí que es parla és de peces assainetades i ingènues que representaven els veïns més alegres de la vila, unes vegades parlades i d'altres mímiques, sempre sense estar escrites i quasi del tot improvisades[9]. Aquestes peces rebien el nom d'*entremès*, perquè es representaven durant

7. Archivo gráfico de Pere Hormigos. Fotografía de la plaza de la Fuente, Almenara.

8. Cebrian Mezquita, Lluís: Notes d'Almenara, arxiu de la Universitat de Navarra. Cedit per Joan Antoni Vicent Cavaller.

9. Hem de tenir en compte que el nivell d'analfabetisme en l'època era alt.

els descansos dels balls de la plaça de l'Església, els diumenges després de la missa i les nits de festes de la vila. Fora d'aquestes representacions hi havia els col·loquis en les cantades de sega (conversacions) a les eres. Per tant, hem de tenir en compte que els carrers, les places i les eres foren escenaris importants per a aquesta mena de representacions.

En referència al Terradet, aquest era un balcó molt preat pel fet que hi donava el sol tot el dia i es trobava a l'entrada del poble; era un dels primers llocs que veien els visitants i viatgers dels cotxes, carruatges i diligències que arribaven a la població. Sabem també que aquest espai era el lloc preferit per a asseure els malalts de malària de la vila, ja que es distreien a l'entrada i l'eixida de passatgers al sol, ben calents, sobretot a l'hivern. La malària, abans d'administrar la quinina, et matava lentament: els afectats i afectades podien estar molts mesos, inclús un any, patint una malaltia que et provocava febre, discràsia en la sang, edemes, lesions profundes, to de la pell empal·lidit i abdomen extraordinàriament unflat[10]. Atenent aquests efectes, podem pensar que la primera imatge que veien els viatgers en arribar a Almenara, amb tots els malalts de malària asseguts al sol del balcó del Terradet, era una visió que impactava. I això contribuïa ràpidament a formar-se la idea que era un dels pobles més insalubres i més perniciosos de tot l'Estat. I en part, aquest és un dels motius pels quals destaca en la majoria dels llibres de geògrafs i viatgers que passaren per la població i la descriuen des del segle XVIII i durant el segle XIX.

Carrer Major. L'antiga escola de xiquets

L'antiga escola de xiquets estava situada en la casa número 32 del carrer Major des de la darreria del segle XIX fins a la primeria del segle XX. La casa formava part de l'espai que ocupava l'antic palau senyorial. Quan l'any 1883 es va enderrocar, es va decidir salvar tota l'ala est, on estava situada la capella de la Verge dels Desemparats, coneguda popularment com la *capella de la Sang*. Atès que era un espai gran i diàfan, es va decidir reformar-lo i va passar a ser una escola de xiquets. L'encarregat de l'obra va ser l'arquitecte Vicent Martí, i va ser en aquesta escola de xiquets quan l'any 1876 es va fer la segona representació teatral documentada a Almenara. Es va convertir l'escola en un teatre local on es va representar el drama en dos actes de Palanca i Roca *Els dos anells* i la segona part de la peça *La casa de campo*. La dita representació va ser promoguda pel metge del poble Lluís Cebrian Mezquita, aficionat al teatre i amic de Francesc Palanca, amb la finalitat de recaptar fons per a una família necessitada[11].

Pel que fa a l'afició de Cebrian Mezquita pel teatre, sabem que l'any 1890 va escriure la lletra de l'òpera *Sagunto*, amb música de Salvador Giner Vidal. En l'obra es tractaven els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, i es va estrenar el 27 d'abril de 1901 amb importants modificacions. Segons la crítica, aquesta va ser una de les òperes més importants de Salvador Giner, que va ser rescatada i editada l'any 2017 pel director d'orquestra i compositor David Gómez Ramírez.

10. Cebrian Mezquita, Lluís: *Notes d'Almenara*, arxiu de la Universitat de Navarra. Cedit per Joan Antoni Vicent Cavaller.

11. Cebrian Mezquita, Lluís: *Notes d'Almenara*, arxiu de la Universitat de Navarra. Cedit per Joan Antoni Vicent Cavaller.

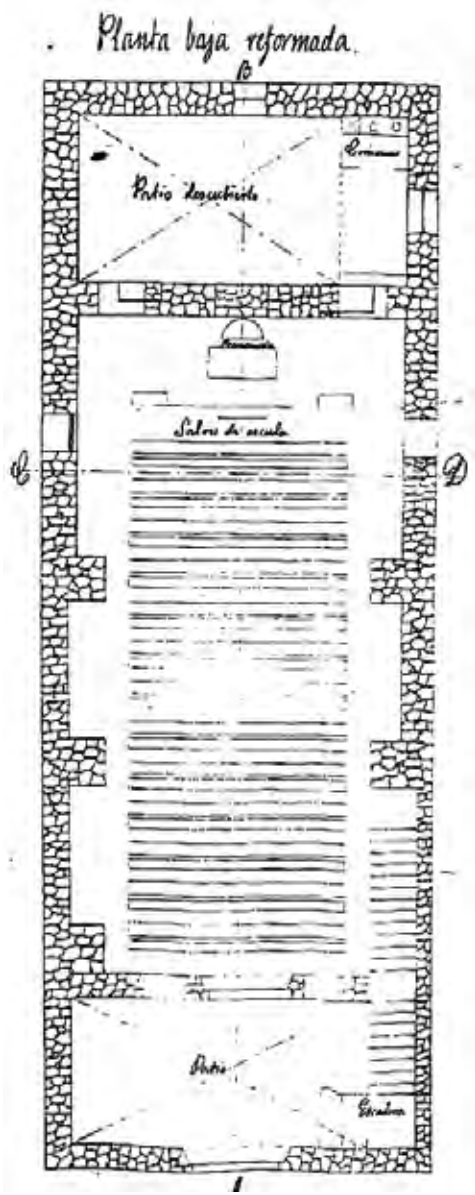

Foto 3. Planta de l'escola de xiquets, situada a l'antiga capella del palau del Comte[12]

12. Bosó Doménech, Estel: «Palau del comte d'Almenara de la família Proxita», *Estudis castellonencs* 11, 2006-8.

Primer casino d'Almenara

El primer casino d'Almenara estava situat a l'espai que ocupa la COPE, al cantó del carrer Major amb la plaça de la Font. L'edifici de la COPE és de 1950, amb remodelacions posteriors. Però abans que alçaren el dit l'immoble, es va situar a l'espai que ocupà el primer casino o societat recreativa d'Almenara l'any 1876. Va ser, com ens conta Cebrian, una iniciativa seua, amb la idea d'unir els veïns, que es trobaven molt dividits a conseqüència de la política. A la vila hi havia dos grups polítics que congregaven les diferents fraccions familiars, així ho explica:

> *Al començament del segle xx hi havia molt mal ambient polític a la vila. El poble estava tan apassionat i tan dividit que l'interès comú del veïnat es deixava de banda. No s'atenia més que l'interès de partits i hi havia molt de caciquisme. Cada vegada que un grup polític manava, iniciava els processos contra els alcaldes i regidors sols perquè els suspengueren dels càrrecs i poder-los substituir. L'any 1910, les eleccions foren tan renyides al poble que van acabar comprant quatre vots per 2.500 pessetes.*

Enmig d'aquestes lluites internes, l'any 1876 es va fundar la Societat Amistosa per a restablir la pau. Cebrian va buscar entre els primers socis veïns que considerava que tenien personalitat temperada i poc agressiva, com ara Aunés o Layron *el Sant*, que va ser diputat provincial. I a poc a poc va aconseguir comprometre en la societat a tots els membres més significatius d'ambdós partits. D'aquesta forma es van emetre accions a cinc pessetes. També es va llogar l'edifici del carrer Major que fa cantó amb la plaça de la Font i enfront de l'escola de xiquets. Així mateix, es van comprar mobles i estris. I per últim, es va contractar un conserge. Però, prompte es va advertir el propòsit de quasi tots els socis: no anar al casino i vigilar els qui hi anaven. Tal com ens descriu Cebrian, sols van acudir-hi sis socis, els més

temperats, que llegien periòdics, feien cafè i esperaven amb il·lusió que la resta hi anara. En passar sis mesos, decidiren, sense esperança, posar fi a la paròdia de la societat; es van repartir els mobles i les vaixelles entre els que tenien accions i van donar per finalitzada la iniciativa[13].

Casino teatre de Vicente Melchor: casino L'Amistat

A la casa número 28 del carrer Major es va establir l'any 1900 el casino L'Amistat. La casa en aquest període era de Vicente Melchor Nàixer. Al principi era una construcció modernista, però va ser remodelada a finals del segle XX.

El 1900, l'immoble tenia dues funcions: la planta principal o primera era utilitzada per l'elegant casino i al fons de la planta baixa es va instal·lar un teatre en què actuaven aficionats d'Almenara i també es contractaven actrius de València que venien a fer varietats. Per tant, els espectacles que es feien en aquest local estaven destinats a un públic masculí i adult.

Casino Agrícola

En la casa número 1 del carrer Major, cantó amb el carrer Sant Roc, es va establir l'any 1910 la seu del casino agrícola. La funció d'aquest immoble era diferent de la del casino L'Amistat, on es feien també espectacles, etc. Va inaugurar aquest casino agrícola l'agrupació d'amics de l'exsecretari Corell, que havia sigut alcalde i era cap o cacic (segons ens descriu Cebrian) de quasi tot el poble. En la junta general del partit van decidir obrir una casa social a què denominaren *casino agrícola*.

Primera associació teatral d'Almenara al carrer del Mur

Els aficionats de la vila que actuaven al teatre del casino de L'Amistat (carrer Major, 28) decidiren habilitar un teatre i crear la primera associació teatral d'Almenara. Amb 28 socis, instal·laren el teatre en una casa extramurs del carrer del Mur, que moblaren amb butaques, escenari i decorats per a fer representacions teatrals.

Malgrat que l'any 1926 es va tancar el teatre a conseqüència de l'estat ruïnós de la casa, l'associació no es va dissoldre. Abans d'abandonar l'immoble van vendre les butaques, els decorats i l'*attrezzo* a la sala de cine i teatre El Horno.

Foto 4. Balls i representacions a la plaça de l'Església[14]

13. Cebrian Mezquita, Lluís: *Notes d'Almenara*, arxiu de la Universitat de Navarra. Cedit per Joan Antoni Vicent Cavaller.

14. Ferrer Beltrán, Pablo, *Memòria gràfica d'Almenara*, Ajuntament d'Almenara, 2003.

Plaça de l'Església

Tant l'església com la plaça, amb el seus espais grans i diàfans, han sigut escenari de nombrosos actes i espectacles. L'any 1921 va arribar a la parròquia don mossèn Miró, un rector nou que també era organista i que va començar a impartir classes de música a l'església dels sants Joans a xiquets i xiquetes de la localitat. El 15 d'agost de 1921 fou la celebració del dos-centè aniversari de la construcció de l'església parroquial d'Almenara. Era el segon centenari de la col·locació de la primera pedra i el programa de festes de la setmana estava farcit d'espectacles musicals. Segons el programa, els dies 12, 13 i 14 es va celebrar un tríduum amb trisagis i motets d'Úbeda, d'Antich i Ripollès amb sermó del prevere José Gil.

El dia 15, durant la festa de l'Assumpció, a les set del matí, es va oficiar missa de comunió general amb música d'orgue i motets. A les nou, missa d'àngelus a cor i sermó per mossèn Gil. De vesprada, processó general i, en acabant, a les sis i mitja, coincidint amb l'hora en què, l'any 1721, es va col·locar la primera pedra de l'església, un tedèum d'Úbeda a tres veus. Tots aquests actes es festejaren amb els corresponents volts de campana i, per a concloure la vespra, traca ascendent i descendent des del campanar.

Però els festejos no finalitzaren en aquell moment. De nit, a les nou i mitja, es va celebrar al magatzem de Germán Beltrán (aleshores situat al carrer Major, cantó amb el carrer de les Roques) una vetlada literària i historicomusical amb un cor de vint veus. El programa va ser el següent:

1. Avemaria a quatre veus de Palestrina.
2. Relació històrica de l'acte promogut pel rector adjunt, José María Agramunt.
3. *La costa valenciana*, cor a tres veus de Salvador Giner.
4. *Negra sombra* (adaptació de J. Montés).
5. Discurs: dades per a la història d'Almenara (1734-35), pels rectors José Sáez i José Gil de Vila-real.

Segona part

1. *Empordà*, sardana a quatre veus iguals, d'E. Morera.
2. Jovenívola a quatre veus, de L. Millet.
3. Efemèrides locals, discurs pels rectors José Sáez i José Gil de Vila-real.
4. *Alegría*, jota a quatre veus, de Manuel Penella.
5. Discurs final d'agraïment del rector ecònom, Dionís Nostrot.[15]

Casino Recreatiu

El Casino Recreatiu es va establir al carrer d'Enmig, cantó amb el carrer del Forn, a la casa de Royo. La fundació d'aquest casino es va produir arran d'una discòrdia entre els socis del casino L'Amistat, del carrer Major (casa de Vicente Melchor, *Nàixer*). La disputa va sorgir amb el desacord de l'elecció del conserge del casino. El resultat va ser que alguns socis es donaren de baixa i formaren un nou casino, a la casa de Royo *el Conde*, enfront del forn del carrer d'Enmig[16]. Una vegada inaugurat el casino recreatiu, elegiren com a conserge el fill de Royo *el Conde*, de malnom el Blanco.

A poc a poc, en aquest casino va començar a aglutinar la classe jornalera i es va convertir en el seu lloc

15. Cebrian Mezquita, Lluís. Transcripció dels arxius parroquials d'Almenara.

16. Un antic forn de pa que estava situat al carrer d'Enmig, cantó amb carrer del Forn. Sobre aquest forn es va construir la sala cinematogràfica El Horno, que actualment és un habitatge de José María Fuentes.

de reunió, on es discutia sobre les noves aspiracions socialistes, l'augment de jornal, es reclamava una disminució de les hores de treball o s'organitzaven les vagues, etc. Aquest grup nombrós de jornalers, proletaris i camperols no van tardar a constituir una societat, que denominaren El Centro. L'any 1926, el dit grup va rehabilitar una casa al carrer Major i hi va establir el nou casino.

Cine teatre El Horno al carrer d'Enmig, cantó amb carrer del Forn

L'any 1924, el veí Joaquín Fuentes va convertir un antic forn de pa en una casa moderna amb espaiós local cobert. En un primer moment el va fer servir de magatzem per al comerç de taronges. Però, promp-

Foto 5. Representació de l'obra de teatre *Plors i rises*, lletra de Miguel Lara Campos i música de Vicente Royo Bolta, a la sala cinematogràfica El Horno

te el va convertir en una sala cinematogràfica per al dijous a la nit i els caps de setmana[17].

El local ocupava l'espai de les cases actuals de Joaquín i José María Fuentes[18], fills del fundador. Aquest era un local polivalent, ja que funcionava com a cinema i com a teatre. Per a cobrir el local va aprofitar tot el mobiliari, les decoracions de l'antic teatre de la primera associació teatral instal·lada al carrer del Mur. Es va pactar que els socis cedirien tot el mobiliari a canvi de quedar-se mitja filera de la zona de les butaques (sortejades entre aquests) i descompte en entrades si reservaven amb antelació.

Al teatre actuaven còmics de València, drames i sarsueles, i varietats amb actrius de València. En aquests tipus d'actuacions el públic era sols masculí. No obstant això, en algunes ocasions també actuaven veïns del poble i eren representacions per a tots els públics[19]. També es portaren a terme les representacions del Betlem (obra religiosa) o, per exemple, l'obra ***Plors i rises***[20], que es va representar tres o quatre vegades, així com l'associació de teatre local Sainet i grups de música local[21].

Pel que fa a les projeccions de cinema, aquestes eren per a tots els públics. Les sessions consistien,

17. **L'horari d'activitats al públic era dijous de nit, dissabtes de nit i diumenge tot el dia.**
18. **Font oral. Entrevista a José María Fuentes feta per E. Bosó.**
19. **Entrevista realitzada a Mila Bosó Peirats per E. Bosó. Font oral: «...Daniel Bosó Soler (el seu pare) i Guillermo Moros (el seu oncle) interpretaven un número còmic en valencià, titulat: *Nel·lo Bacora i Mustieles de malnom Safanòria i el Notari*. Paco Navarro el Terrero i la seua germana Teresa Navarro també eixien, i més veïns d'Almenara...».**
20. **Lara Campos, Miguel, Royo Bolta, Vicente, *Plors i rises, sarsuela valenciana en dos quadros*, manuscrit original cedit per Magdalena Forner Beltran.**
21. **Font oral. Entrevista a Ramon Royo feta per E. Bosó.**

durant la dictadura, en dues parts: el Nodo (informatius-propaganda de l'Estat) i la pel·lícula.

Amb una durada de dues o tres hores, el preu de les projeccions era de dues pessetes, però després va augmentar a 2,5 pessetes i es pagava amb una sola moneda d'aquest valor. A banda d'això, el tipus de cinematògraf era un projector servoelèctric, un tipus d'aparell que va fer-se servir des dels anys vint fins als setanta. La llanterna estava situada a la part de darrere i era el lloc on estava el mecanisme que feia la llum, que s'obtenia mitjançant un arc elèctric a través de dos elèctrodes de carbó que estaven a prop però no havien de tocar-se. Si estava molt lluny no hi havia arc elèctric i si arribaven a entrar-hi en contacte es fonia la màquina i es quedaven sense sessions. Eren prou delicades i provocaven incendis a les cabines a conseqüència de la ràpida combustió dels microfilms.

Les pel·lícules s'aconseguien en cases de lloguers per a salons cinematogràfics, de particulars o de cases pròpies de la Paramount, Universal, Columbia, etc.

J. M. Fuentes contava que a Almenara s'havien estrenat pel·lícules abans que a València, perquè aquest cinema competia amb el cine de Baix i aquestes tenien un cost superior a la resta. Recorda que algunes estrenes van ser *Alí Babà i els quaranta lladres, Sirenes* o *Les mil i una nits*. D'aquesta manera, també hi havia cases de proveïdors de decoracions d'escenaris per a llogar material.

La família de Joaquín Fuentes Domingo va prosperar en aquest tipus de negoci. L'any 1924 obriren el cine El Horno i l'any 1946 el cine de Quartell i el cine d'Algímia. I les faenes es repartien entre els seus familiars. Explica que la seua mare i les ties Vicentiques eren taquilleres i els cosins s'encarregaven del projector. El germà i ell anaven els caps de setmana al cine d'Algímia en bici i son pare al cine de Quartell.

A més a més, per a atraure el públic, s'imprimien cartells publicitaris que es posaven pel poble i també es distribuïen fullets a les bústies de les cases. Per últim, José María contava que ell i la seua colla d'amics tiraven pols pica-pica des del galliner i posaven bombes fètides a les butaques quan eren xicotets. També recorda que el cine era el lloc on anaven els enamorats a fer manetes. Però hi havia llums d'emergència a la sala, no s'hi podia estar a les fosques. Si volies fer alguna cosa i que no et pillaren havies d'anar al galliner.

Cine de Baix. Carrer Major, 46

El cine de Baix estava situat del número 46 del carrer Major i donava a aquest carrer i a la carretera nacional 340. Se situava a casa de Josefina Barelles i la seua família.

L'immoble tenia diferents funcions: la part del carrer Major era casa familiar i la part de baix i tot el corral, que estava cobert, potser amb un centenar de metres, funcionava com a sala cinematogràfica, amb capacitat per a dues-centes persones. El preu era 2,5 pessetes i, en aquest cas, sols funcionava com a cinema, no s'hi feien altres representacions. No obstant això, com que eren de les úniques atraccions del poble, sempre s'omplien. Una de les pel·lícules més famoses que més va impactar el veïnat va ser la projecció d'*El* Cid, una superproducció de 1961 en què apareixien artistes internacionals com ara Sofia Loren o Charlton Heston. Tot el poble va anar-hi a veure-la, i unes quantes vegades, perquè durant el metratge es deia: «Sagunto y Almenara», i el fet que Almenara s'esmentara en la pel·lícula va causar sensació[22].

22. Font oral. Entrevista a Ramon Royo feta per E. Bosó.

El cine d'estiu

L'any 1955, els germans Joaquín i José María Fuentes van traspassar el cine El Horno a Manuel Rebollar, que va obrir també el cine d'estiu. En aquests locals coberts no es podia estar a l'estiu atesa la calor que feia a l'interior. El cine d'estiu funcionava a l'estiu i de nit. Estava situat al carrer Molins, on es troba ara la tenda de Rebollar i el bar del PSOE. Era un gran erm amb algunes garroferes i es va omplir de cadires i butaques. Les pel·lícules es projectaven sobre un gran mur d'un immoble. Els tres cines es tancaren l'any 1965 perquè ja començaven a haver-hi alguns televisors en algunes cases, però pràcticament cap a Almenara, on sols uns pocs privilegiats podien tenir-ne un. Però sí a València o grans ciutats, la qual cosa va repercutir ràpidament en el tancament de moltes sales, cases de lloguer de pel·lícules, escenaris, etc.

Conclusió

Comptat i debatut, acabem la ruta amb aquest article d'opinió de J. Aliaga, que considera que aquestes sales eren cines amb personalitat pròpia a diferència dels actuals, més industrialitzats. Envigoriren les ciutats i els pobles on es van instal·lar i passaren a ser el gran fenomen de masses del sèptim art. Aquesta acceptació valenciana de les sales cinematogràfiques va fer que proliferaren la primera productora valenciana, Casa Cuesta, Cifesa o figures tan destacades com ara el director Luis García-Berlanga, i també actrius de renom internacional[23].

23. Aliaga, Javier: «La ciudad que amaba los cines», revista Lars: *Cultura y ciudad*, núm.17, 2009.

08

Caminant de la mà entre tradicions

María Domingo Domingo, Ángel L. Bravo García, Andrés Huerta Rodríguez

L'arrelament a la història pròpia, la bona voluntat, l'obstinació i les ganes de treballar en el que comparteixen han animat un grup d'associacions i ajuntaments a unir esforços per a transmetre les seues tradicions.

D'aquesta unió ha nascut la denominada «Comunidad Patrimonial de Fiestas Tradicionales Sierra Norte de Madrid», formada pels municipis de Braojos, Lozoyuela, La Hiruela, El Berrueco, Navarredonda, Villavieja del Lozoya i Madarcos.

L'objectiu fonamental és protegir i transmetre el seu patrimoni immaterial alhora que s'especifiquen les característiques de cada localitat i s'enalteixen els valors comuns que uneixen la comarca de la Serra Nord de Madrid.

Per a aquesta comunitat, és una prioritat sensibilitzar i educar la població en la conservació del patrimoni cultural i immaterial, ja que no es protegeix el que no es vol i no es vol el que no es coneix.

Aquesta aliança entre associacions i entitats locals vol assegurar i potenciar les activitats que es porten a terme en cadascuna de les festes tradicionals dels municipis esmentats.

Paraules clau: treball en xarxa, recuperació de tradicions, comunitat patrimonial, innovació.

Tot camí té un començament

El Conveni marc del Consell d'Europa sobre el valor del patrimoni cultural per a la societat de l'any 2005 (Conveni de Faro) és un document que va eixamplar la mirada de les persones que estem personalment i professionalment vinculades al patrimoni a través de la imaginació dels espais en què ens movem. En un moment determinat, ens vam adonar de la rellevància del que estàvem fent i vam ser conscients del que podíem fer.

Un primer pas va ser adonar-nos de la importància de connectar o, més ben dit, reconnectar els territoris. Antigament, sense aquest grau de connectivitat que hi ha ara, els territoris tenien vies de comunicació i de vinculació pròpies. Sols ens calia tornar a construir ponts per a activar aquest patrimoni que estava ocult, amagat.

Aquest projecte es desenvolupa a la Serra Nord de la Comunitat de Madrid. És una comarca formada per quaranta-dos municipis amb diversitat de territoris, paisatges i nombre de veïns, però tots, en bona part, conserven valors i tradicions que comparteixen un patrimoni històric i cultural comú. En una superfície de 1.253 km² conviuen una mica més de 32.000 habitants. En deu dels quaranta-dos municipis, el nombre d'habitants és menor de cent. En alguns d'aquests municipis se celebren des de fa anys festes tradicionals que tenen per objecte difondre, promocionar i, al seu torn, mantenir i preservar el patrimoni immaterial per al coneixement de les futures generacions.

Les festes tradicionals de Villavieja del Lozoya, Lozoyuela, Navarredonda-San Mamés, La Hiruela, El Berrueco, Braojos i Madarcos se celebraven anualment sense tenir un nexe comú. En totes aquestes, però, es reivindica la memòria de les persones majors i es potencia el coneixement dels usos i costums ancestrals que han format part de la vida dels habitants d'aquests municipis des de temps passats. L'objectiu d'aquestes festes és preservar la riquesa patrimonial perquè no es perda amb el pas dels anys, com també donar a conèixer al veïnat més jove dels municipis i als turistes que visiten la Serra Nord tota aquesta fortalesa cultural i històrica.

La fi de la creació d'una Comunitat Patrimonial, impulsada pels ajuntaments dels municipis implicats i les associacions locals, ha sigut posar en valor el patrimoni cultural del territori i promoure l'acostament als béns culturals i patrimonials per i per a la ciutadania.

Entre els objectius fonamentals d'aquesta comunitat patrimonial formada pels municipis de la Serra Nord, que celebren des de fa anys aquestes festes tradicionals, és oferir una proposta conjunta que aprofundisca en les característiques que ens uneixen i, al seu torn, potencie el coneixement de totes aquestes, les seues diferències i peculiaritats, i que oferisca a la comunitat una visió de conjunt de les tradicions serranes.

Qui som?

Lozoyuela: «Ruta del pasturatge». Segon cap de setmana de maig

L'activitat tracta de retre homenatge als pastors transhumants que es desplaçaven a la recerca de noves pastures per al bestiar a través d'una activitat guiada de senderisme. És precisament caminant al llarg de nou quilòmetres com les persones participants rememoren el que suposava aquell ofici; i ho descobreixen caminant, com feien els pastors, a la recerca de noves pastures.

Foto 1

Braojos: «Braojos tradicional». Últim cap de setmana de maig

En l'actualitat, és el tancament anual del projecte «Braojos Tradicional», un projecte de participació ciutadana en què es combina la formació al llarg de l'any, a través de cursos i tallers monogràfics, amb la transmissió oral i la participació de veïnes i veïns en l'organització de la jornada. Des dels orígens, l'any 2000, la jornada s'ha dedicat a valorar usos i costums de la vida quotidiana.

Foto 2

Villavieja del Lozoya: «La *vereda* i la vila». Últim cap de setmana de juny

La jornada «La *vereda* i la vila» és un esdeveniment en què es mostra, al llarg d'una jornada, la vida, l'entorn i les persones que habiten un municipi rural serrà. L'Ajuntament de Villavieja del Lozoya organitza un conjunt d'activitats que giren entorn de tres apartats que es consideren cabdals: naturalesa, cultura i antropologia. L'eix central d'aquesta festa tradicional és el mapa emocional, en què persones majors mostren i dialoguen entorn de punts geogràfics amb un alt contingut històric i emocional.

Foto 3

Navarredonda i San Mamés: «Festa de la ginesta». Mes de juny, Sant Pere

La Festa de la Ginesta recupera una tradició basada en un esdeveniment que tenia lloc el dia de Sant Pere de matinada, quan els xicons posaven un ramell de ginesta a les finestres de les xiquetes que passaven a ser xicones i a les quals ja es podia pretendre, la qual cosa era el preludi de la posterior ronda. Actualment, s'organitza la festa prenent un tema central que represente el treball i la forma de vida de les anteriors generacions.

El Berrueco: «La sega». Juliol

L'activitat mostra, en una jornada, la recreació tradicional d'aquesta tasca agrícola, molt arrelada al patrimoni cultural i popular d'aquest municipi. L'objectiu marcat és conservar el patrimoni cultural i popular i l'intercanvi generacional, amb la intervenció activa dels participants: uns des del coneixement i uns altres des de l'aprenentatge, la visibilitat i el reconeixement als nostres majors.

Foto 4

Foto 5

Madarcos: «Madarcos ahir i avui». Primer dissabte d'octubre

El poble organitza un dia de festa amb el propòsit de trobar-se, treballar i gaudir junts i mostrar a veïns i visitants el llegat del seu saber fer. Es treballa sobre l'eix de la recuperació i la valorització del patrimoni intangible del poble, especialment quant a oficis i manera de treballar dels majors en les tasques del camp i la cultura musical i de ball associades a aquestes.

La Hiruela: «Festa de la recol·lecció del *pero* ». Últim dissabte d'octubre

Aquesta festa suposa un reconeixement al treball que durant segles han desenvolupat els veïns i veïnes del municipi per a crear i conservar petites produccions agrícoles amb nombrosos arbres fruiters molt famosos a la comarca, especialment el *pero* (varietat de poma), que es caracteritza per l'exquisit sabor i una agradable olor, així com per impulsar la conservació, l'augment de cultius i la diversitat genètica agrícola.

Foto 6

Foto 7

Per què escrivim aquest article?

Els objectius que ens fixem a l'hora de contar amb paraules el nostre projecte, «Comunidad Patrimonial de Fiestas Tradicionales de la Sierra Norte de Madrid», s'alineen amb la creença que quan es comparteixen els processos s'aconsegueix exemplificar-los i convertir-los en paradigmes per a altres territoris. Estem fets del que vivim i experimentem. En un moment de missatges fugaços en què el present té una perdurabilitat tan efímera, creiem que és necessari no perdre molts dels fils que ens han portat fins ací.

En tot aquest temps de treball hem constatat la importància que té la comunicació del que es fa. És d'aquesta manera com els projectes es retroalimenten. Quan es porten a terme projectes relacionats amb el patrimoni cultural, compartir l'experiència del que s'està vivint és una obligació. No sols cal fer pedagogia puntual en fòrums o cursos. Aquesta divulgació requereix una planificació i sistematització dels processos a través dels quals s'aconsegueix un major impacte en les accions que s'han fet. La difusió i divulgació no ha de suposar una càrrega extra de treball: ha de ser part inherent en el procés.

Creiem que és important també remarcar els aspectes positius de la recuperació i el manteniment del patrimoni cultural en un territori. Som conscients que quan es treballa des de l'àmbit social es posa en dubte la rendibilitat dels projectes contínuament. El que resulta d'interès per a una comunitat requereix un mesurament que diferisca o, si més no, complemente, els criteris purament crematístics. Hem assumit el costum que els projectes amb un clar component social s'executen només des de l'interès propi dels agents intervinents o des d'un voluntariat perpetu. És necessari revaloritzar i posar en relleu la significació, la utilitat i l'impacte que per a les comunitats i els territoris suposen els projectes que apunten cap a la significació del patrimoni cultural. La UNESCO, de fet, afirma que és a través del patrimoni cultural com es vinculen els drets humans amb el desenvolupament de les persones i la seua qualitat de vida. No debades, l'objectiu 11 dels actuals objectius de desenvolupament sostenible promoguts per les Nacions Unides marca, entre diverses fites, redoblar els esforços per a protegir i salvaguardar el patrimoni cultural i natural del món.

Origen del procés

La mancomunitat Valle Norte del Lozoya, a través del Centro de Innovación Turística Villa San Roque, va ser la impulsora de la idea de formar una comunitat patrimonial que aglutinara totes les festes tradicionals amb una trajectòria consolidada durant anys. Per a això, es va contactar amb els ajuntaments i les associacions implicades, de les quals depenia l'organització i celebració de les festes. Era urgent configurar un equip motor. Comencem a harmonitzar emocions, ritmes, històries, maneres de treballar, personalitats, compromisos, interessos, temps...

Després de successives reunions entre els col·lectius implicats en el projecte, es va acordar la signatura d'un conveni, un document comú que ens vinculara, en el qual totes les persones escollides per a cada festa van treballar i van posar el seu gra d'arena. Aquest conveni havia de ser acceptat per totes les associacions i ajuntaments representats. Algunes de les festes estan organitzades per associacions. Unes altres, però, des dels ajuntaments. Es tractava de ser capaços de fusionar dues entitats municipals. Aquest compromís ha tingut com a finalitat la regulació dels objectius comuns d'aquest projecte i també la identificació de les necessitats considerades primordials per a fer els primers passos d'aquesta iniciativa. S'ha treballat en la unificació d'un llenguatge comú.

L'objectiu fonamental que va inspirar totes les persones participants és la recuperació i conservació de les tradicions dels pobles d'aquesta comarca madrilenya que comparteixen una història i un entorn geogràfic comú. La majoria presenten problemes de despoblació, alguns més i uns altres menys, però ens trobem a la comarca amb la menor densitat de població de la Comunitat de Madrid. Per això, tots comptem amb uns recursos limitats per a organitzar i promocionar aquestes festes tradicionals. La comunitat patrimonial hauria de servir per a conjuminar esforços, recursos, experiències, somnis. Tot això, fins ara, es feia individualment. A partir d'ara volem treballar des de tot el patrimoni cultural que ens uneix. No hem tardat a adonar-nos que en la suma som més fortes. En el nostre cas, tots junts no sols sumem set, sinó molt més.

La necessitat de compartir aquests recursos implica projectes intermunicipals compartits, un repte a l'hora de coordinar totes les accions per a posar en marxa la comunitat patrimonial. Tot el que hem fet fins ací no ha sigut fàcil. En primer lloc, hem creat una imatge de marca amb vistes a la difusió i promoció de la nostra activitat: cartelleria, fullets, xarxes socials... Estem treballant en l'elaboració d'un calendari comú anual que abrace i mostre d'una manera pràctica totes les festes tradicionals. En el procés, per estrany que semble, hem partit del desconeixement de les altres festes. Per això, l'inici ha sigut amb una presentació. Per a compartir, ens importava també conèixer amb quins recursos comptem, tant materials com humans, per a saber les necessitats que hem d'afrontar, estalviar costos i rendibilitzar esforços. Finalment, a part de continuar celebrant aquestes jornades en cada localitat, treballem per a oferir un programa educatiu de patrimoni cultural immaterial en centres escolars, a part de tallers o un altre tipus d'activitats alternatives, que ens aporten imaginació per a enrobustir el projecte en conjunt.

Tot procés creador i innovador com el nostre, que involucra diferents col·lectius de diferents municipis, presenta febleses que hem d'afrontar: falta d'experiències prèvies —no tenim treballs ni guions preestablits sobre els quals orientar-nos— o escassetat de treballs compartits entre els municipis o les associacions assentades al territori, que poques vegades treballen alhora amb els ajuntaments per la falta d'uniformitat d'un mateix llenguatge entre el personal tècnic municipal i l'associatiu. Finalment, el treball diari d'aquest personal s'orienta cap a altres tasques. En la majoria dels casos, no es disposa de temps per a projectes més enllà dels límits que marca cada municipi. Hi ha un desconeixement de tot el que no és propi.

Durant aquest procés creador hem hagut de bregar amb una pandèmia com la COVID-19, que està entre nosaltres des de fa més de dos anys, fet que ens ha obligat a tenir reunions telemàtiques que, encara que han sigut molt productives, no han tingut la força de les presencials. També hem notat, en alguns casos, l'absència d'una línia de suport institucional territorial sobre la rellevància del patrimoni.

Però no tot són febleses i amenaces: la nostra comunitat patrimonial presenta fortaleses que, sens dubte, hem de saber aprofitar. Comptem amb l'existència d'una entitat coordinadora com és el Centro de Información Turística Villa San Roque, que és el nucli i el suport essencial del projecte, ja que coordina i planifica les reunions i porta la batuta de tots els municipis implicats. Les festes que conformen el projecte estan molt consolidades, fa molts anys que se celebren i compten amb un acolliment inestimable per part de veïns i turistes. Aquest fet ha proporcionat molta experiència en la programació i desenvolupament d'activitats tradicionals, tant als tècnics municipals com al personal d'associacions vinculades al territori.

Finalment, ens trobem davant d'un temps d'oportunitats. El moment actual és propici per a projectes d'educació patrimonial, amb el pla que està preparant la Comunitat de Madrid. Des de la Direcció General de Patrimoni mostren un suport total

i continuat al projecte de Sierra Norte, amb jornades, cartografia i laboratori... Aquest suport també se'ns trasllada des de la Direcció General de Turisme. Comptem amb el vent a favor dels objectius de desenvolupament sostenible marcats en l'Agenda 2030.

Finalment, sembla que estem tornant a la *nova normalitat*, per la qual cosa podrem celebrar de nou les nostres festes, reunir-nos amb veïns i visitants per a gaudir del nostre patrimoni cultural i natural, caminar per sendes guiades, reunir-nos a taula a tastar unes *migas* o una caldereta, gaudir d'un concert de música tradicional o d'unes jotes serranes... En definitiva: tornar a viure intensament, com abans, recuperant les nostres formes de vida i costums ancestrals.

Què ens està passant ara mateix?

En un projecte incipient com el nostre, cal reconèixer que el que més costa és començar l'execució dels objectius comuns. Estem en el procés de consolidar el que s'ha fet fins ara, crear hàbits de treball i unes línies clares sobre les quals avançar. Una vegada fet l'esforç inicial de creació de la comunitat patrimonial, correspon fer els primers passos d'una manera conjunta. S'han de crear sinergies entre els diferents actors implicats, mantenir una comunicació permanent i donar forma a les diverses iniciatives plantejades.

Durant aquest any 2022, pràcticament tots els municipis de la comunitat patrimonial reprenem les festes que ens han unit. Som conscients de l'existència d'una gran necessitat de tornar a compartir. És un moment d'oportunitat, d'aprofitar la nostra imatge de marca com a comunitat patrimonial, de desenvolupar activitats, de manera individual o conjunta, que aprofundisquen i posen en valor el sentiment participatiu que ens articula. És temps de passar de les paraules escrites als fets.

Pretenem posar en marxa alguns dels objectius recollits en el document d'adhesió pel qual es regeix la comunitat patrimonial. Per a aconseguir aquest objectiu d'una manera eficient, hem creat grups que treballen en assemblea per a abordar diferents temàtiques, per exemple el grup d'educació patrimonial, que es dirigeix als centres educatius i docents de la Comunitat de Madrid, d'educació primària, secundària i de persones adultes. Volem dirigir activitats per a sensibilitzar i educar en la importància de posar en valor el nostre patrimoni. Les nostres festes tradicionals encaixen com a elements clau des dels quals portar a terme accions educatives i divulgatives mitjançant la generació de documents, materials, informació, experiències..., que recullen *a posteriori* els resultats i les avaluacions de les nostres accions.

Estem en la fase de comunicar qui som. Dins de l'assemblea, comptem amb un únic òrgan de funcionament en què estan representades totes les festes tradicionals: el Centro de Innovación del Sector Turístico Villa de San Roque. Aquesta institució disposa de mitjans per a secundar, divulgar i promocionar aquesta comunitat patrimonial des de les seues plataformes de comunicació en totes les activitats que es porten a terme.

Finalment, la nostra comunitat patrimonial té vocació de vincular-se amb altres comunitats a l'entorn de la Serra Nord de Madrid o d'àmbit nacional i internacional. Per això, concedim una gran importància al Pla d'Educació Patrimonial de la Comunitat de Madrid, que ha plantejat i donat suport al projecte «Comunidad Patrimonial Sierra Norte. La cultura a los pies de la cuerda del Guadarrama». Des d'aquest projecte es pretén crear una xarxa de comunitats patrimonials a la nostra comarca, que enfortisca els llaços entre els quaranta-dos munici-

pis de la zona, vinculats per una cultura i un patrimoni immaterial comuns, amb usos i costums que, en alguns casos, estan en risc de desaparició. En aquest sentit, som conscients de la responsabilitat de ser la primera comunitat patrimonial creada a la Comunitat de Madrid.

Què ens agradaria que passara?, cap a on volem anar?

Al marge de la realització de les activitats pròpies que tindran lloc dins de cadascuna de les nostres festes, plantegem, com a comunitat patrimonial, portar a terme unes altres accions, de manera individual o conjunta, que aprofundisquen el sentiment de la comunitat patrimonial i el posen en valor. Volem tenir una coordinació de primer grau i que, gràcies a aquesta, siguem capaços de dissenyar, programar i actuar d'una manera comuna. El desenvolupament d'actuacions estarà coordinat pel conjunt de les festes, de tal manera que la idea i l'execució d'aquesta siguen un acte consensuat i participat.

Les activitats s'orientaran cap als següents aspectes:

1. L'educació patrimonial

En aquest apartat ens dirigirem als centres educatius i docents de la Comunitat de Madrid d'educació primària, secundària i de persones adultes. Les activitats estaran encaminades a sensibilitzar i educar en la importància i valorització del nostre patrimoni. Ha de tenir-se en compte que utilitzarem les nostres festes tradicionals com a elements clau des dels quals portar a terme accions educatives en matèria de patrimoni.

2. La divulgació del nostre patrimoni i la promoció/difusió d'activitats o altres esdeveniments en què estiguem treballant

Des de la Comunidad Patrimonial Fiestas Tradicionales Sierra Norte, concedim una rellevància destacada a aquest apartat. Cada activitat o actuació que fem suposarà el disseny previ d'una estratègia de divulgació. Aquesta promoció tendirà a generar documents, materials, etc., que serviran per a difondre l'activitat una vegada que haja acabat. Per *material divulgatiu* s'entendrà el que s'utilitze per al desenvolupament de l'activitat, així com el que comprenga els resultats i l'avaluació d'aquests. Volem fer una comunicació total des del principi fins a la fi de l'activitat, que les iniciatives prevegen un impacte en si mateixes.

Tal com ocorre amb la divulgació, la Comunidad Patrimonial Fiestas Tradicionales Sierra Norte, pararà especial atenció en la promoció de les activitats en què participe. Aquesta participació pot ser directa, dins del conjunt de festes tradicionals, o en altres esdeveniments que tinguen lloc, dins i fora de la Serra Nord, en què el patrimoni cultural immaterial siga l'eix principal.

Esperem que la unió formada entre tots els integrants siga ferma i sòlida en el temps, i que permeta que altres festes del territori Sierra Norte que desitgen integrar-se i participar en aquesta comunitat patrimonial, puguen fer-ho, i que accepten el compromís amb els objectius i actuacions; sempre que seguisquen els paràmetres utilitzats per a denominar-se festa tradicional.

A més, la relació amb altres comunitats patrimonials també és una qüestió que ens genera una gran motivació com a equip de treball. La vinculació a l'entorn de la Serra Nord i a l'àmbit nacional o internacional ha sigut un element preuat, pel qual hem apostat des del principi.

En conclusió, ens agradaria convertir-nos en referents patrimonials dins de la Serra Nord de Madrid

i ser considerats una gran unió de força que recupere, defense, transmeta i divulgue el nostre patrimoni immaterial.

Decàleg final

1. **Junts en som més.** Un objectiu clau és sumar. La suma no ha de ser per força buscant l'afinitat. Els processos creixen i es fan més forts quan es confronten. Sumar energies, en definitiva, farà que el camí recorregut ens porte més lluny.
2. **Sumar no és fàcil.** Ni és fàcil atraure, ni saber veure i acceptar les diferències. Hem d'acostumar-nos a parlar i a saber comptar, però també a escoltar i a assumir.
3. **Al voltant del patrimoni immaterial tot és possible.** Es generen ràpidament consensos, sorgeixen idees, projectes, desafiaments. Hi ha poca faena feta i, per tant, molt de camí per recórrer.
4. **Tot està per imaginar.** No hi ha més límits que els que ens vulguem marcar. És una sensació que hem tingut. Però sí que és necessari saber fixar etapes pel camí.
5. **La importància de l'equip motor.** És clau aclarir des del principi al voltant de qui pilotarà el que fem. Sense aquest equip, acceptat per tot el grup, tot s'acabarà diluint abans o després.
6. **Difusió.** És una responsabilitat reservar un espai per a contar el que fem. Per a això, s'han d'establir canals de comunicació i divulgació, generar eines per a fixar els passos donats. S'ha de projectar i pensar també en les persones que venen darrere o al costat.
7. **Marcar fites assumibles.** Abans de fer qualsevol pas, ens ha ajudat saber on volíem arribar. De vegades, resulta complex tenir clares aquestes fites. Una vegada marcades, les energies no es dispersen i un és molt més eficient. Les fites, fins i tot no sent assumibles, ens ajudaran sempre a caminar.
8. **El suport extern és més que imprescindible.** Cal saber demanar ajuda a les institucions. La salvaguarda del patrimoni immaterial és una qüestió conjunta. És un cercle dins d'uns altres.
9. **Ja hem fet camí.** Tots els inicis són complicats, ja ho hem assenyalat adés. Sempre trobarem els qui ho han intentat i no ho han aconseguit i els qui sí. Cal saber buscar les empremtes de les xafades que ens van antecedir. No obstant això, deixar la nostra empremta en els processos que comencem és el que ens porta a l'últim punt.
10. **La innovació és clau.** Els temps canvien i, amb aquests, les metodologies, les eines, la manera d'aprendre i d'ensenyar. Innovar és tornar a fer-ho nou. No podem obviar que, encara que treballem amb fenòmens que fa molt de temps que ocorren, cal saber veure que encara que les coses són com són, sempre podem imaginar maneres de millorar-les. Aquesta innovació pot consistir, senzillament, a buscar formes de transmissió i de narració diferents.

09

#PeripheralYouthMakers: trobades de joventuts perifèriques per a dinamitzar entorns rurals

Andrea Lara Ramírez i Hugo Saiz Valero

El projecte #PeripheralYouthMakers va permetre que les joventuts perifèriques d'entre 17 i 22 anys provinents de Portugal, Espanya i Itàlia ens reunírem en tres ocasions per a compartir el procés de creació de noves narratives en la ruralitat. A través de la posada en valor del patrimoni cultural que ens uneix i la singularitat dels espais que habitem, vam traçar, conjuntament, diversos recorreguts d'aprenentatge que ens van permetre, en última instància, ser actors protagonistes de la cocreació d'una programació artisticocultural que s'estenia, de manera itinerant, per la ruta de la via verda Ojos Negros. D'aquesta manera, l'abril passat, seguint les nostres emocions i sensibilitats, vam proposar diferents tallers artístics oberts a tota la població. Vam ser part de l'activitat pública i vam demostrar que la joventut vol ser part de l'espai d'acció, que volem afrontar la corresponsabilitat en la presa de decisions que repercuteixen en el nostre territori i que volem prendre partit en la dinamització dels entorns rurals.

Paraules clau: participació juvenil, via verda Ojos Negros, comunitat, ruralitat, noves connexions.

Introducció

#EncuentrosPeriféricos naix al setembre de 2019 com una iniciativa que se suma a la lluita contra la despoblació rural proposant escenaris per a dinamitzar els territoris des de l'art i la cultura. Gràcies a l'ànim de l'associació Europimpulse Network, la cooperativa Canopia, el Programa d'Extensió Universitària de la Universitat Jaume I de Castelló (PEU-UJI) i la col·laboració d'altres projectes, iniciatives i col·lectius que treballen en el món de l'art, la cultura i l'educació, es van realitzar una sèrie de trobades a la comarca de l'Alt Palància que han permès articular una xarxa de projectes i referents locals que es mouen per la dinamització de les zones rurals, fins i tot en períodes en què les condicions de la pandèmia no permetien reunions físiques.

Per a juny de 2020, els #EncuentrosPeriféricos ja havien reafirmat les capacitats de resiliència que es tenen en les zones rurals: la pandèmia, la falta d'infraestructures, d'oportunitats i d'accés a serveis socials i culturals, no van ser motius perquè aquesta xarxa de dinamitzadors rurals que s'anava conformant amb els #EncuentrosPeriféricos abandonara el diàleg i la necessitat de compartir idees i anhels sobre com continuar construint comunitat des de les perifèries. La falta de joves participant en els #EncuentrosPeriféricos es va considerar com una evidència de les realitats que viuen les joventuts de molts dels territoris que estan allunyats de les ciutats, els quals, arran de la falta d'oferta educativa, laboral i cultural, es veuen forçats a anar-se'n dels seus pobles o a buscar altres camins que no estan associats a les ruralitats.

Arran d'aquesta situació naix, l'any 2021, el projecte #PeripheralYouthMakers, cofinançat pel Programa Erasmus+, amb l'objectiu de crear ecosistemes rurals, creatius i participatius, per i per a les joventuts de les zones perifèriques. Crear i fer costat a grups de joves amb desitjos de liderar iniciatives culturals i artístiques per a dinamitzar els seus territoris va ser el pilar amb el qual es va començar aquest nou capítol de #EncuentrosPeriféricos. A mesura que es van anar consolidant grups locals en diferents zones rurals d'Espanya, va sorgir la possibilitat de convertir aquest episodi en un projecte europeu.

En aquest sentit, l'associació Europimpulse Network, la Red de Jóvenes Dinamizadores Rurales, l'Associação Social Recreativa Juventude de Vila Fonche i el projecte Ostello dei Balocchi amb l'associació Legambiente Ligonchio, es van unir perquè les joventuts de diferents latituds compartírem experiències i aprenentatges que ens permeteren la creació i el disseny de noves narratives en els nostres propis territoris. Es van realitzar tres trobades internacionals amb la finalitat d'enfortir les capacitats de lideratge i acció de grups de joves de la comarca de l'Alt Palància, de diferents territoris de la comunitat d'Aragó, de la vila portuguesa Arcos de Valdevez, i de les zones rurals prop de la ciutat italiana de Reggio Emilia, concretament Ligonchio.

El patrimoni com a eina cohesionadora

Durant les dues primeres trobades internacionals (la primera del 4 al 10 d'octubre de 2021 a Itàlia, i la segona del 6 a l'11 de febrer de 2022 a Portugal) un grup de joves vam poder compartir vivències i perspectives sobre les joventuts rurals, participar en metodologies que ens van permetre pensar en com activar els nostres territoris des de l'art i la cultura, i vam identificar i vam enfortir les nostres habilitats per a crear i liderar iniciatives des de les joventuts perifèriques. Els últims dies de la trobada a Portugal vam tindre el gran repte d'organitzar la tercera i última trobada de #PeripheralYouthMakers; va ser en aqueix moment quan va començar l'aventura via verda Ojos Negros que es va dur a terme a l'abril de 2022.

Foto 1. Taller d'estampació de samarretes a Barracas. Autoria: Giulia Giannoccolo

Des d'aquesta xarxa de joves perifèrics europeus que s'ha vingut creant, ens imaginem recorrent la via verda d'Ojos Negros d'una manera sostenible, creativa i participativa. La bicicleta, l'art, i la cultura serien els mitjans per a realitzar un recorregut històric des d'Ojos Negros fins al Port de Sagunt. Entre totes les persones participants vam dissenyar tallers i activitats perquè el nostre pas pels pobles fora un motiu per a connectar-nos amb els territoris i els seus habitants i per a crear conjuntament noves narratives sobre les joventuts rurals.

La via verda Ojos Negros que, entre altres coses, ha unit els territoris d'Aragó i la Comunitat Valenciana, es va convertir en l'eix vertebrador del projecte. L'entorn paisatgístic, cultural, patrimonial i natural de la via verda Ojos Negros, a més d'estar de celebració pel vintè aniversari de la seua posada en funcionament com a via de ciclovianants, és el símbol d'un passat industrial que ha tingut diferents impactes en la població, en els territoris i, per tant, en les seues històries.

A principis del segle XX, va començа el transport ferroviari per l'antiga via minera que començava el recorregut en les mines d'Ojos Negros i acabava en el Port de Sagunt. Aquesta antiga via del ferrocarril, per on es traça l'actual via verda Ojos Negros, va estar en funcionament fins a la dècada de 1970, quan, per motius logístics, es va començar a usar la via fèrria paral·lela. Amb el tancament de l'empresa minera, en 1986, tant els pobles com el recorregut per on es transportava el ferro van perdre la vida intensa que portaven i es van veure sumits en l'abandó progressiu. L'any 2002, després d'exigències i reclams de transeünts i habitants pròxims a l'antiga via minera, i una sèrie d'àrdues reformes en la via, es va habilitar aquest recorregut com a part del Programa Vies Verdes.

La xarxa de joves europeus perifèrics, d'igual forma que el ferrocarril, començàvem la nostra aventura

Foto 2. Recorregut històric en Ojos Negros.
Autoria: Giulia Giannoccolo

Foto 3. Taller de narratives audiovisuals en Ojos Negros.
Autoria: Giulia Giannoccolo

pel traçat històric el dia 15 d'abril de 2022 amb l'alcaldessa del poble d'Ojos Negros. Vam realitzar un recorregut a peu per les mines a cel obert, per l'antic barri de l'hospital i per alguns dels edificis singulars que el llegat associatiu i cultural de la població d'aquesta localitat havia deixat allí present, com, per exemple, l'economat, el teatre, o el casino popular.

Allí, casualment, es va unir al nostre grup una veïna del poble que havia participat de diferents maneres en la vida del poble quan hi havia quasi tres mil persones habitant aquesta localitat —xifra sorprenent, ja que, a data de 2021, segons l'Institut Nacional d'Estadística, hi ha un total de 330 habitants censats—. Ella, una de les tres-centes trenta habitants d'Ojos Negros, amb la lluentor de felicitat en els ulls i l'energia que desprenia, a través del seu relat ens va permetre viatjar i traslladar-nos a aquella època. Ens va contar, entre altres coses, com havien sigut capaces d'arribar a interpretar obres teatrals com algunes comèdies. Immediatament, això ens va permetre connectar-nos amb les activitats que, com a grup, havíem estat organitzant per a dur a terme en la nostra aventura per la via verda Ojos Negros.

Aquesta connexió entre el passat i el present és possible per la resignificació que des de la joventut europea se li està donant als espais i als entorns rurals. Ubicacions que, com comentàvem anteriorment, són la llar de la majoria dels participants del nostre projecte #PeripheralYouthMakers. El compromís per la conservació dels espais rurals i de la perifèria està mogut per l'intent de fomentar espais d'intercanvi cultural en els quals ampliem coneixements i es dote les poblacions que més patim l'aïllament d'un lloc per a expressar-nos. La creació d'una xarxa de joves rurals i de la perifèria no és més que un motor per a continuar donant-li vida a uns territoris que, des d'algunes esferes, han volgut apagar.

Per això, així com pel 2005 s'establien les definicions en el Conveni de Faro del que podríem dir comunitats patrimonials o patrimoni cultural; enguany, quan es commemora l'Any Europeu de la Joventut, la gent jove ens hem erigit com un grup que interacciona i proposa activitats artisticoculturals obertes per a tota la població dels llocs implicats. Podria ser aquesta una resignificació del que considerem patrimoni cultural? El que es demostra és que les joventuts estem sent part d'aqueixa reinterpretació del concepte en qüestió. En aquest procés, a través de la nostra implicació en l'àmbit local, ens trobem no sols gaudint dels esdeveniments culturals que organitzem, sinó que, a més, estem recuperant un sentit de pertinença.

La innovació està sent un dels elements rellevants en el procés de reinterpretació d'espais i en la creació de noves narratives, per això hem buscat que tinguera un caràcter jove i transnacional. D'aquesta manera, ens plantegem reunir diferents grups de joves de diverses parts d'Europa per a eliminar fronteres i dotar el projecte d'un component interdisciplinari i intercultural. L'enfocament per l'empatia, la sensibilitat, la diversitat, el diàleg i la comprensió són valors que pretenem que estiguen presents transversalment en la realització d'aquest projecte, ja que, a l'hora de realitzar activitats en grup és molt important l'actitud amb què afrontem el procés de generació de vincles i comunitat. Aquests valors són d'especial rellevància quan es volen generar dinàmiques d'activació en les poblacions més joves, perquè, d'aquesta manera, se'ns permet ser part de la construcció i generació de patrimoni.

Participació activa de les joventuts perifèriques

El paisatge que va quedar congelat en la Foto 4 retrata la panoràmica que vam veure des de l'antiga tremuja de càrrega de mineral durant el recorregut històric que vam fer en el barri Sierra Menera d'Ojos Negros. Aquesta imatge sembla evocar-nos deso-

lació i aïllament, sentiments i característiques que moltes vegades s'han associat a la ruralitat. Els territoris pels quals passem durant la ruta per la via verda Ojos Negros, uns molt més que altres, arrosseguen un aire d'abandó i llunyania que no només pot evidenciar-se en els seus paratges, sinó també en els imaginaris culturals que es tenen d'aquests territoris. L'aïllament, la despoblació i la desconnexió són part de les realitats de moltes de les zones perifèriques a les quals pertanyen joves com els que participem en el projecte #PeripheralYouthMakers. Què implica, llavors, per a les joventuts que habiten aquests territoris, créixer, conviure i crear malgrat aquestes condicions?

L'enfocament pot anar més enllà de la visió panoràmica, i llavors trobem, en la mateixa fotografia, un grup de joves que transiten per un camí que, encara que ja ha sigut transitat per dones i homes, dècades i dècades arrere, hui rep altres sentits, altres mirades i altres passos que resignifiquen la seua existència. El camí. Tal vegada, és aquesta la metàfora que millor ens permet pensar en com aquest projecte actua enfront de les realitats de despoblament i aïllament que viuen les joventuts en els territoris perifèrics. El camí o els camins i, amb aquests, els seus caminants. Les joventuts que vivim en les ruralitats necessitem no només espais per a crear narratives i vincles amb els nostres territoris, sinó també rutes, cruïlles i interseccions que permeten connectar-nos amb altres realitats i que ens conviden a continuar caminant.

El sentiment de pertinença i el desig de participar activament en la vida cultural i artística dels pobles és quelcom que naix en cada jove i que depèn de les experiències i la capacitat d'imaginar realitats diferents per als llocs que s'habiten. No obstant això, com a societat, tenim el deure de cultivar espais, vincles, i relacions, que permeten que els desitjos de les joventuts es materialitzen en accions participatives. Projectes com #PeripheralYouthMakers generen ecosistemes rurals participatius o bé enforteixen els que ja s'han consolidat, i identifiquen aquests xics i xiques joves que anhelen trencar amb aqueix imaginari rural d'aïllament i despoblació per mitjà de l'art i la cultura, com els fonaments de noves realitats perifèriques.

Foto 4. Panoràmica de caminantes per Via Verda des de l'antiga tremuja d'Ojos Negros. Autoria: Giulia Giannoccolo

Foto 5. Parada tècnica durant la ruta amb bici.
Autoria: Giulia Giannoccolo

Durant quasi una setmana vam fer de la via verda Ojos Negros la travessia que va servir de mitjà per a compartir experiències i aprenentatges sobre com participar activament en la dinamització cultural de les zones rurals. El lema que ens va acompanyar durant tot el recorregut va ser «PYM on the road»: fent i deixant empremta pels territoris i els camins pels quals passem. Des d'un taller per a aprendre a construir narratives audiovisuals, fins a un concert de música com a tancament de la trobada, les i els joves del projecte vam dissenyar, organitzar i dur a terme activitats artístiques de diversa índole. El grup internacional va decidir dividir-se en tres subgrups per a facilitar l'organització dels tallers (arts escèniques, arts visuals i música), que es van realitzar totes les vesprades, després dels nostres recorreguts amb bicicleta per la via verda al llarg dels matins.

Sens dubte, hi ha qüestions que es poden i s'han de preparar i organitzar abans d'una trobada itinerant com aquest. No obstant això, hi ha situacions que només apareixen una vegada s'està en grup i en la ruta. Els aprenentatges que se'n desprenen són bastant significatius, perquè ens van portar a pensar i actuar com una comunitat, a integrar-nos amb la població dels territoris on vam fer tallers, a saber delegar tasques i a enfortir les nostres capacitats de lideratge, fins i tot en moments en els quals l'idioma o les diferències culturals podien ser un repte per al nostre itinerari. No va haver-hi barreres que pogueren frenar les emocions i la intensitat amb què vam anar fent camí per la via verda. Són tots aquests vincles emocionals i aquestes vivències compartides les que possibiliten la construcció de comunitat.

Foto 6. "PYM on the road" en el mural pintat a Altura.
Autoria: Giulia Giannoccolo

En un moment en el qual la involucració de la societat civil en els assumptes polítics, econòmics, culturals i socials s'ha vist reduïda, tant en la forma com en el fons, i després de l'aturada coronavírica, hem decidit prendre part amb els nostres cossos. Hem vist com s'han arribat a perdre alguns espais de socialització formals, com els ateneus populars, i informals, com els safaretjos públics, on les qüestions que repercutien en la comunitat se solien tractar per a reconduir-les i reorganitzar-les. Pensem que la supressió d'aquests ecosistemes de participació i de presa de decisions de les comunitats té com a conseqüència la pèrdua de reconeixement, identitat i pertinença al lloc que s'habita.

A més, creiem que, a l'anterior, s'ha unit l'imaginari col·lectiu que la població té del sistema de benestar social. Per exemple, hem arribat a escoltar al carrer que «l'Estat», bé referint-se a les administracions o als governs, «ens està llevant més del que ens està donant». Nosaltres pensem que a aquesta situació de pèrdua de confiança s'ha pogut arribar per diverses raons, entre les quals, la crispació social per l'execució de mals governs, les polítiques mal denominades «d'austeritat», l'escàs reconeixement a l'existència d'un estat del benestar i l'auge d'ideologies classistes i racistes. Tot això ha pogut tindre un efecte negatiu en l'imaginari de l'actual sistema de benestar, en les dinàmiques de representativitat i en els espais de presa de decisió. En el nostre col·lectiu volem allunyar-nos d'unes certes discussions

polítiques, no obstant això, ens agradaria precisar que algunes mesures i/o polítiques socials cauen en el paternalisme i en la condicionalitat, i atorguen menys flexibilitat a les actuacions i/o projectes, la qual cosa comporta un distanciament del sentit original de les propostes.

D'acord amb l'Estratègia de la Unió Europea per a la Joventut, que es va elaborar en 2018, es convida els Estats membres perquè integren, abans de 2027, una sèrie de mesures que permeten, entre altres metes: la inclusió, la capacitació de qualitat, l'impuls de la joventut rural i el suport a les accions participatives. Considerem, en aquest sentit, que és important fer un crit d'atenció a les institucions fent visible que sí que hi ha joventuts que es mouen, que volen ser i prendre part dels assumptes que interpellen la societat.

En un període en el qual es posaran en marxa una sèrie d'activitats a conseqüència de la commemoració de l'Any Europeu de la Joventut, ens sembla d'especial rellevància posar en valor les veus dels i les joves si es volen posar en marxa processos de construcció i elaboració d'activitats i mesures en les quals la joventut siga el «target» o grup d'interès.

Foto 7. Taller Rural Art en el Casal Jove de Port de Sagunt.
Autoria: Giulia Giannoccolo

És important destacar que el procés de formulació i posada en pràctica de polítiques dirigides a les joventuts pot tindre efectes molt positius sempre que aquestes polítiques estiguen acordades i decidides, també, per la població jove. Per exemple, permetria reduir l'efecte negatiu del que s'ha anomenat «fugida de cervells», totes aquestes persones joves que han migrat dels seus territoris a grans ciutats a la recerca d'oportunitats; ja que, en garantir l'existència d'espais de reflexió, d'escolta, de desenvolupament social, on s'integren i promoguen diferents valors culturals, les persones partícips s'empoderarien i, així, es podria possibilitar la condició de creixement de l'individu i del grup en el seu entorn. A més, es treballaria en l'aprofundiment del suport ciutadà de la joventut i es reforçaria el sentit de pertinença a la comunitat local en què es treballe.

Projectes com ara #PeripheralYouthMakers podrien replicar-se en altres territoris i amb altres joventuts que viuen en la perifèria, perquè és una iniciativa que aprofundeix en la participació activa de la gent jove en la construcció de projectes comunitaris que generen identitat i que resignifiquen el sentit de les fronteres i dels projectes nacionals que s'han anat imposant en la modernitat. Generar trobades de joventuts perifèriques transnacionals, i fins i tot transcontinentals, podria ser un camí interessant perquè des del local s'actue sense perdre de vista el global.

Conclusions

La participació activa de la joventut rural és el resultat de: la sensibilitat del grup de participants del projecte #PeripheralYouthMakers, per a desenvolupar i dinamitzar de manera cultural i sostenible l'entorn que habitem; i de la confiança de les entitats i

persones col·laboradores en la capacitat del grup de joves per a dur a terme converses i diàlegs amb el conjunt de representants institucionals i amb els habitants dels llocs on s'han dut a terme les activitats artisticoculturals.

El valor afegit que aquest tipus de projectes pot introduir després de la seua aplicabilitat en els territoris és que els grups de joves integrants, després d'haver sigut partícips d'una formació no reglada, poden arribar a convertir-se en tècnics, gestors o operadors culturals i permeten, al seu torn, continuar dotant, tant la població d'un lloc com el mateix territori, d'un component vital, la possibilitat de crear i compartir experiències, dinàmiques o esdeveniments en ecosistemes que afavorisquen l'habitabilitat i l'oportunitat de poder fer una vida plena i digna en el lloc que es proposen. A més, el caràcter interdisciplinari i intercultural d'iniciatives com aquesta pot desencadenar que els llocs en els quals es pose en pràctica siguen considerats per la joventut com entorns més atractius i dinàmics, on totes les persones capiem, es posen en valor les arts, la cultura, la defensa del patrimoni material i immaterial, la construcció de comunitat i s'empodere la ruralitat com un espai propici per al desenvolupament personal i professional.

En aquest punt, és important subratllar la pertinència de l'acompanyament tècnic d'entitats estratègiques que possibiliten l'aprenentatge-servei a través de trobades nacionals i/o transnacionals per a conèixer experiències d'iniciatives que han tingut èxit, establir ponts de diàlegs entre iguals per a compartir desitjos i aspiracions, i reunions amb experts que il·luminen sobre les diferents formes que hi ha disponibles per a finançar activitats o treballs per i per a la joventut, tant en ambients urbans com rurals.

Nosaltres, les joventuts perifèriques, volem continuar dinamitzant entorns rurals, ser corresponsables de l'herència i el llegat que fomenten iniciatives que incloguen el respecte pels ecosistemes i que busquen crear xarxes de cooperació.

Foto 8. #PYMfest - Concert de tancament en el Casal Jove de Port de Sagunt.
Autoria: Giulia Giannoccolo

10

Experiència etnogràfica i familiar en els silos de Villacañas. Construccions subterrànies i populars, patrimoni cultural de Castella-la Manxa

Lorena López-Méndez
Universitat Complutense de Madrid. Facultat de Belles Arts. Departament d'Escultura i Formació Artística

Els silos són construccions d'habitatges blancs i subterranis autòctones, pròpies de l'arquitectura popular de la localitat manxega de Villacañas (Toledo). Documentades oficialment des del segle XVII, el seu sistema de construcció va perdurar fins a finals de la primera meitat del segle XX.

Aquest tipus d'arquitectura consisteix en habitatges humils del poble que van construir les famílies que treballaven al camp, i es va convertir en un model i forma de vida singular. La construcció del silo començava quan la gent del camp començava a festejar: adquiria un solar (celemí) i es començava a excavar-ne un, un procés que podia durar anys. L'edificació disposava de més o menys estances en funció del nombre de persones que constituïen la unitat familiar, tenint en compte els animals que posseïen. Actualment, Villacañas compta amb un museu en què es pot visitar i descobrir aquesta peculiar arquitectura popular.

Paraules clau: *silos*, Villacañas, educació patrimonial, patrimoni cultural

Introducció

> **Silo**
>
> De or. inc.
>
> **1. *m*. Lugar seco en donde se guarda el trigo u otros granos, semillas o forraje.**
>
> 2. *m*. Lugar subterráneo, profundo y oscuro.
>
> 3. *m*. Depósito subterráneo de misiles.
>
> (RAE, 2022).

Fernández-Paredes, Zambrano-Sarabia, Zumba-Montes i López-Castillos (2018, p. 2) sostenen que el *silo* (del grec σιρός [sirós] 'clot o forat per a conservar gra') és:

Imatge 1: a l'esquerra, imatge antiga dels silos de Villacañas. Font: Arxiu Provincial de Toledo. https://ahpto.wordpress.com/2020/03/17/los-silos-de-villacanas/. A la dreta, imatge actual dels silos de Villacañas. Autora: Lorena López-Méndez, 2022

una construcción diseñada para almacenar grano y otros materiales a granel. Los silos son parte integrante del ciclo de acopio de la agricultura, en la que existen diferentes tipos de silos de almacenamiento:

1. Silos de grano: silos de torre, silos de búnker, silos de bolsa y silos de misiles.
2. Silos de materia verde, o en rama, ensilado: silos de maíz, silos de alfalfa o hierba.
3. Otros silos: silos de Villacañas (casas subterráneas).

En aquest article ens centrarem en la tipologia «otros silos», els **de Villacañas**. Aquestes construccions, juntament amb el Museo de la Tía Sandalia, representen dos dels principals atractius turístics de Villacañas. El *silo* és una **construcció autòctona** d'aquesta localitat, que s'excava en vertical i en terreny pla i no en vessant o a desnivell, a favor d'obres de murs de contenció, talussos o rebaixos en alguns camins. L'accés és en forma de rampa, denominada *caña*. Es partia de zero i amb una amplària de metre i quart amb pendent dels 30/35 graus amb referència a la superfície i deixant ja tallats els esglaons de l'escala. La direcció d'aquesta *caña*, centrada en el solar (quadrilàter de 21,68 m de costat), es feia sempre a llevant o ponent, i eren molt estranys els de nord o sud (García-Montes, 1985, p. 121).

Per tant, són **habitatges humils** adaptats a les necessitats d'una família, la qual cosa els fa únics i els confereix un gran encant, perquè a l'interior es manté una temperatura constant entre 18 i 21 graus durant tot l'any. A més d'estar composta per elements singulars com ara la *cimbia* o *peineta*[1], *caña*, fumeral, llumeneres, terregalls i arços de tanques.

La construcció d'aquesta mena d'**arquitectura popular** és deguda a l'escassetat de recursos econòmics per a poder adquirir els materials de construcció propis d'un habitatge comú durant el **segle XIX**. Per aquest motiu, s'afavoreix l'aparició d'aquesta mena d'**habitatges subterranis**.

Aquest tipus d'habitatges estan declarats **Bé d'Interès Cultural** (BIC) i podem gaudir-ne al peculiar Mu-

1. **És un dels escassos elements d'obra de paleta que es troba al frontal i és l'element més visible a l'exterior. La ubicació exacta és la volta del vestíbul.**

Imatge 2: a l'esquerra frontal, imatge antiga de la construcció i pinta/cimbia. Font: Arxiu Provincial de Toledo. https://ahpto.wordpress.com/2020/03/17/los-silos-de-villacanas/. A la dreta, pinta/cimbia, fumerals i llumeneres (luceras) en l'actualitat. Autora: Lorena López-Méndez, 2022

seo Etnográfico del Silo, al carrer Sol de Villacañas, que, a més de comptar amb aixovar i mobiliari de l'època, ofereix visites guiades.

Història dels *silos* de Villacañas

Cejudo-Loro (2015) en el capítol «Arquitectura popular manchega excavada: el caso singular de las cuevas de quintería en el medio rural daimieleño», tracta el tema de l'expansió de les coves de la Manxa, i postula el següent:

> En el siglo XIX, durante un periodo de crecimiento demográfico aparejado a un desarrollo agrícola y expansión de una incipiente viticultura, cuando se genera el primer cartográfico de 1888 donde encontramos referencias a cuevas, parajes, y caminos con el topónimo de cueva como: camino de las Cuevas, camino del Subterráneo, cuevas de Haro, cueva de Vitorio, de Jorge, de Angelón, entre otras. Como los silos de la comarca de Villacañas, donde se sitúan y nombran numerosos silos rurales de similares características a las cuevas. Estos silos se disponen en torno a varias cañadas de ganado, al igual que sucede con el núcleo más importante de las situadas en el término de Daimiel y Manzanares en torno a la Cañada del Carrerón y Cañada Real Soriana Oriental. Su construcción continuó durante la primera mitad del siglo XX hasta la mecanización agrícola a mediados del siglo pasado, que supuso el abandono de estas construcciones al perder su funcionalidad como quintería (p. 312-313)[2].

Poyato i Galán (1989, citat en Jerez García i Sánchez López, 2002, p. 135) afirmen que, possiblement, els *silos* i habitatges subterranis apunten cap a un origen musulmà, encara que en aquest territori se n'han trobat alguns d'època anterior, fins i tot pertanyents a l'Edat del Bronze.

2. **Període de treball de diversos dies en què es desenvolupen tasques agrícoles en finques llunyanes al nucli urbà d'origen.**

Els documents oficials daten en el segle XVII l'existència d'aquestes edificacions com un sistema constructiu que **va perdurar fins a la fi de la primera meitat del segle XX**, aproximadament fins als anys setanta. En la informació exposada en els panells informatius del mateix Museo Etnográfico del Silo s'indica que el cadastre que va portar a terme el marquès de l'Ensenada l'any 1752 a Villacañas assenyalava que hi havia 1.000 veïns, 734 cases i 20 *silos*. Posteriorment, en el tom XVI del *Diccionario Geográfico* de Madoz (1850), es comptabilitzen 700 cases i més de 300 *silos*. L'any 1779, Domingo de Aguirre va sostenir que hi havia construïdes 200 edificacions, mentre que el 1960 la xifra es mantenia entre 1.200 i 1.400, i el **1959** el número va oscil·lar fins a les 1.700 d'un total de 3.200 habitatges.

L'any 1920, segons l'historiador local Luis García Montes, se superava la xifra de 1.200 *silos*. L'expansió d'aquest fenomen va ser tan gran que es van desenvolupar barris sencers de parcel·lació amb aquesta mena de construccions (Cárdenas-Chávarri, Maldonado-Ramos, Barbero-Barrera i Gil-Crespo, 2008, García-Martín, 2001).

En passar la Guerra Civil, Félix Jové-Sandoval (2006) sosté que es va promulgar una llei de regions devastades que va establir les condicions mínimes d'habitabilitat, i una de les conseqüències va ser l'abandonament i desaparició de moltes cases cova. Això també va ocórrer a causa de la riuada provocada per grans tempestes del 14 de setembre de 1893, en què pobles toledans com ara Corral de Almaguer i Villacañas es van inundar. Sobre aquest tema, Rufino Rojo García-Lajara (2016, p. 8) escriu que aquestes mateixes tempestes havien descarregat amb una força tan gran que les aigües havien irromput en moltes de les 600 *silos* o coves en què vivia bona part del veïnat, la qual cosa va provocar la mort de 43 persones.

Un altre dels motius que van repercutir en la desaparició quasi immediata dels hàbitats de cases cova en l'àmbit agrari va ser el desenvolupament industrial des dels anys cinquanta del segle XX, la qual cosa va intensificar la tendència migratòria cap a les ciutats, fins al punt que això va suposar un autèntic èxode rural que va modificar profundament les relacions socials perpetuades per la burgesia terratinent (Carmona Zubiri, 2006, p. 284).

Imatge 3: rescat en els *silos* de Villacañas després de la inundació de 1893.
Font: Rufino Rojo García-Lajara (2016, p. 8)

Arquitectura popular: distribució de dependències

Durant segles, aquesta construcció va ser l'habitatge de les **classes** més **desafavorides** al poble castellanomanxec de Villacañas . Caro Baroja, en l'obra *Los pueblos de España* (1931), apuntava que als habitatges cova habitava gent pobra o que es trobava un poc al marge de la societat (p. 275). No obstant això, en l'actualitat, posseeix un gran valor patrimonial insubstituïble com a testimoni i document del passat d'aquest poble toledà. Gràcies al manteniment de l'Ajuntament de Villacañas podem

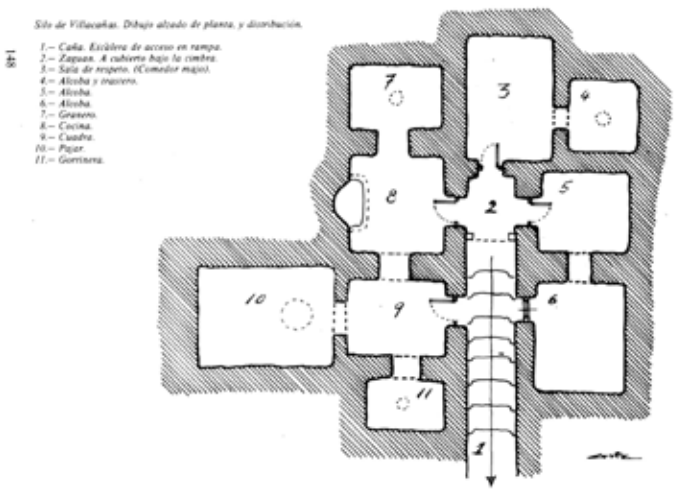

Imatge 4: distribució i planta. Font: García-Montes, 1985, p. 148

gaudir d'aquesta mena d'arquitectura popular tan singular avui dia.

Cárdenas-Chávarri, Maldonado-Ramos, Barbero-Barrera i Gil-Crespo (2008) sostenen el següent:

> La arquitectura subterránea o excavada constituye un tipo más dentro de la arquitectura popular española, entendiendo por *arquitectura popular* aquella que es concebida por y para los propios habitantes de un lugar, generalmente en las zonas rurales, y está vinculada, por ello, a las actividades campesinas y, en general, a unos usuarios cuyo medio de trabajo es esencialmente manual y, por consiguiente, se vincula a clases socioeconómicamente modestas (p. 2).

No obstant això, les característiques pròpies de les construccions n'han permès la conservació. Alguns d'aquests trets són la **composició** i **estabilitat** del **terreny**, que té una **impermeabilitat que** admet una duresa, compacitat i capa freàtica estable (situada entre els deu i quinze metres) que permet l'excavació; com també el bon **aïllament** enfront de les **humitats** i l'estabilitat **tèrmica**, amb temperatures que pràcticament no varien entre el dia i la nit, ni tampoc durant les diferents estacions de l'any.

A partir de la segona meitat del segle XIX, a conseqüència de les desamortitzacions de Mendizábal i Madoz, en bona part dels pobles espanyols es va instal·lar un nou grup social provinent de la burgesia, els cacics, que obtenien beneficis econòmics espremen l'empobrit camperolat (Porres Martín Cleto, 1966 citat en Rojo García-Lajara, 2016, p. 1). Aquest fet, sumat a la rompuda[3] de noves terres, va donar peu a una necessitat de mà d'obra. És per això que, a mitjan segle XVIII, sorgeix la figura del jornaler, que per escassetat de recursos econòmics es veu obligat a construir l'habitatge propi. Per tant, aquestes edificacions comencen a ser excavades pels seus propietaris (Fernández, 1949). És a dir: el cap de família, amb l'ajuda de la seua esposa durant els anys de festeig, s'encarregava d'excavar el buit que després configuraria el *silo* i, per tant, la seua llar.

Era comú que els familiars del nuvi i de la núvia collaboraren per igual en les labors d'excavació per a la posterior construcció. Per tant, excavaven en parella i aprofitaven per a això els descansos dominicals. Les eines que necessitaven per a excavar en el subsol eren molt rudimentàries, bàsicament quatre: pic, pala, cabàs o cabasset i calç. Encara que també sostenen els paisans i paisanes que s'usava l'aixadella i la corriola.

Se situava en una parcel·la quadrada amb un terreny compost per 21,70 m de costat, amb una superfície equivalent a un celemí, és a dir 472 m^2. Cal destacar que s'establia com a norma comuna deixar una franja no utilitzada d'uns seixanta centímetres, per a evitar trobades en l'excavació amb contigües. Respecte a la terra excedent de l'excavació, aquesta se

3. Acció agrícola de llaurar o solcar la superfície del terreny.

Imatge 5: d'esquerra a dreta, arç de tanques i detall de la planta. Autora: Lorena López-Méndez, 2022

situava als límits de la parcel·la, en forma de monticles divisoris. En aquests monticles es plantaven dues fileres d'arç de tanques (*Lycium europaeum*) d'afilades pues que feien de barrera defensiva.

Aquesta mena de construccions s'ampliaven en funció de les necessitats familiars a mesura que augmentava el nombre de fills o filles. Per tant, comptava amb dormitori, menjador de respecte, cuina, rebost, quadra, paller i passadís. Cal destacar que les habitacions eren el lloc més important de la llar, ja que acollien els animals que facilitaven el treball agrícola.

Es componia d'una parcel·la delimitada per la terra extreta, que formava el pati en què es troben les llumeneres, obertes a l'exterior, la qual cosa facilitava l'entrada de llum i aire a l'interior per a la correcta ventilació de la llar; el **corral,** que s'utilitzava per a fer les necessitats fisiològiques; la **garbonera**, on es protegia el carro amb què es treballava el camp, i el **fumeral,** conducte per on s'evacuava el fum del foc, que sempre estava encès a la cuina. Aquest element és l'únic considerat d'obra o fàbrica. Posseeix una secció circular o quadrada d'entre 1,10 a 2,40 m d'alçària. Els elements de terminació a tall d'acabament són variables. Els fumerals, juntament amb les llumeneres, són els elements exteriors més destacables d'aquesta mena de construccions.

A l'interior, podem trobar-nos-hi una sèrie de dependències. Comencem pel **menjador de respecte**: es tracta d'una habitació d'unes dimensions aproximades de deu metres quadrats i uns dos metres d'alçària. Aquesta habitació era la millor moblada i s'usava exclusivament per a rebre els convidats i en ocasions puntuals: festes familiars, naixements o defuncions. Com a tret peculiar, els sostres són vol-

Imatge 6: d'esquerra a dreta, llumeneres o *luceras* en exterior i interior. Autora: Lorena López-Méndez, 2022

tats i les habitacions es trobaven emblanquinades[4] amb calç; d'aquesta manera aconseguien, gràcies al blanc de la calç i el poder desinfectant d'aquesta, una major lluminositat i cura.

Una altra dependència destacable era la **cuina**, per la seua utilitat i activitat diària, que comptava amb un foc que estava encès tot el dia, tal com apuntàvem anteriorment. Es tractava d'una zona de pas a altres dependències interiors com ara la quadra, paller, rebost, dormitori, etc. El mobiliari, senzill, estava compost per una taula, un sofà o banca, senalles i un escudeller bàsic on se situava el reduït parament de la llar de què disposaven.

Situada al costat esquerre del foc a la cuina es trobava el **rebost**, que es tractava d'una habitació amb la finalitat de conservar i emmagatzemar els aliments. A través de la llumenera es mantenia ben ventilada i en contacte amb l'exterior per a evitar humitats.

A més, comptaven amb una **quadra** destinada a aixoplugar els animals de treball, a causa de la importància que tenien per a l'economia familiar. Al seu torn, comptava amb un jaç perquè hi dormira el cuidador dels animals. També hi havia un **paller** on s'emmagatzemava el gra i la palla per a alimentar els animals, però és ressenyable una altra petita dependència denominada *corraleta*, on es criava i engreixava la cria del porc, perquè la seua carn era fonamental per a poder-se alimentar. A totes dues dependències s'accedia a través de la cuina. Normalment, solen ser les dependències més àmplies de la casa.

Finalment, cal destacar el **passadís**, que feia funció de distribuïdor cap a les habitacions. Posseeix una

4. **Pintar les parets blanques amb calç. Al sud d'Espanya, és costum emblanquinar les façanes.**

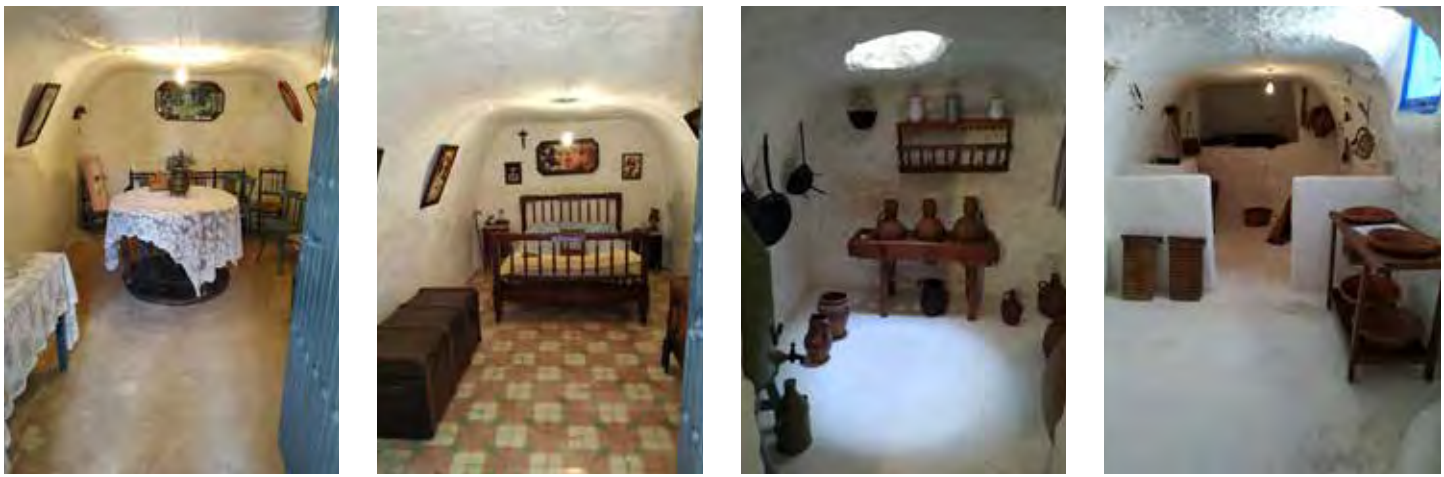

Imatge 7: d'esquerra a dreta, menjador de respecte, dormitori, cuina i quadra. Autora: Lorena López-Méndez, 2022

volta alta, d'uns quatre metres aproximadament, i un gran finestral que permetia entrar la llum, a més de ventilar les habitacions principals. Així mateix, per davall del sol hi havia un pou des del qual es recollia l'aigua de pluja de la rampa d'entrada, i la filtrava d'una manera natural en el terreny.

Conclusions

De les distribucions en secció vertical o alçat en planta horitzontal, podem agrupar els *silos* de Villacañas en la categoria d'habitatges que s'obrin en terrenys subhoritzontals, mitjançant l'excavació d'accessos subterranis juntament amb els habitatges de Paterna o les *salillas* de Jalón. Els buits d'il·luminació s'obrin al retall del terreny, i en el pla horitzontal, on normalment apunten els fumerals (Sáez Sanz 2014, p. 39). Aquest tipus d'habitatge tan peculiar podem visitar-lo i descobrir-lo al Museo Etnográfico del Silo, on se'n conservaven quatre, dels quals en podem visitar dos. Hi ha constància que en bastants habitatges de la localitat, encara que no es compta amb un cens, alguns veïns conserven els *silos* pel fet d'haver-ne construït al damunt, i fan la funció de coves per a conserves. Lamentablement, moltes d'aquestes edificacions han sigut sepultades per por a l'enfonsament o l'esfondrament, i no s'hi ha pogut edificar damunt.

En aquest article hem pogut manifestar la funció clau que van tenir els *silos* i les seues característiques en una població amb escassos mitjans econòmics, com també el valor patrimonial d'aquest bé d'arquitectura popular, en un intent d'aportar una major visibilitat i coneixement d'aquestes a la societat.

Agraïments

Aquesta recerca no hauria sigut possible sense els testimonis de la família Arranz, més coneguts pel malnom *Ranes* a Villacañas (Toledo, Castella-la Manxa), i a la visita guiada del pintor Fernando Urbina al Museo Etnográfico del Silo.

Referències

Cárdenas Chávarri, J; Maldonado Ramos, L. Barbero Barrera, M. M y Gil Crespo, I. J. (2008). Sostenibilidad y mecanismos bioclimáticos de la arquitectura vernácula española: el caso de las construcciones subterráneas. En: *Memorias de la 14 Convención Científica de Ingeniería y Arquitectura. Primer Congreso Medio Ambiente Construido y Desarrollo Sustentable MACDES*. La Habana: Ministerio de Educación Superior.

Carmona Zubiri, D. (2006). La conformación del patrimonio etnológico. Tradición cultural y etnocentrismo en el caso de las casas-cueva. Revista de la Facultad de Ciencias Sociales y Jurídicas de Elche. Vol. I, Nº 1.

Caro Baroja, J. (1981). *Los pueblos de España*. Vol2 Madrid: Istmo.

Cejudo Loro, D. (2015). Arquitectura popular manchega excavada: el caso singular de las cuevas de quintería en el medio rural daimieleño. *III Jornadas de historia de Daimiel* / coord. por Museo Comarcal de Daimiel, pp. 309-324.

Fernández, J.L. (1949). Los silos de Villacañas (Toledo). *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*. Madrid: Tomo 5, Nº 3, p.420.

Fernández-Paredes, M. E., Zambrano-Sarabia, S. J., Zumba-Montes, L. C., & López-Castillos, G. (2018). Consideraciones generales sobre el proceso de elaboración de silos. Roca. Revista científico - Educacional De La Provincia Granma, 13(3).

Flores López, C. (1994). Los silos de Villacañas. Madrid: MOPU.

García Martín, F. (2001). *Cuevas y silos. Viviendas subterráneas en Castilla-La Mancha*. Madrid: Celeste Ediciones.

García Montes, L. (1985). *Los silos de Villacañas.* Toledo: Anales Toledanos XXII.

Jerez García, O y Sánchez López, L. (2002).La arquitectura geográfica manchega: recurso y compromiso educativo. *UNED. Espacio, Tiempo y Forma*. Serie VI, Geografía, t. 15.

Jové Sandoval, F. (2006). *La vivienda excavada en tierra, El barrio del Castillo en Aguilar de Campos: Patrimonio y técnica constructiva Valladolid*: COACYLE, Universidad de Valladolid.

Museo Etnográfico del Silo (14 de marzo de 2022). *Ayuntamiento de Villacañas*. Rhttps://www.aytovillacanas.com/turismo-y-festejos/%C2%BFque-hacer-en-villaca%C3%B1as/museo-municipal-del-silo

Poyato, C. y Galán, C. (1989). Hallazgos de materiales campaniformes en Oretum (Granátula de Caiatrava, Ciudad Real). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* (CuPAUAM). Nº 5 y 6.

Porres Martín Cleto, J. (1966). *La Desamortización del Siglo XIX en Toledo*. Toledo: Diputación Provincial de Toledo.

Rojo García-Lajara, R. (2016). *Hambre y miseria en corral de Almaguer: La gran inundación.* Corral de Almaguer: Colección Historia de Corral de Almaguer. Nº 14.

Sáez Sanz, C. (2014). *La habitación subterránea en la península ibérica. Investigación geológica.* Tomo I. Tesis Doctoral. Universidad Politécnica de Madrid.

11

En trànsit patrimonial: traçar una cartografia afectiva investigadora des de l'àmbit personal fins que arrele en l'àmbit professionall

Stella Maldonado Esteras
Educadora en art i patrimoni. Docent de la Facultat d'Humanitats i Ciències Socials, Universitat Isabel I (Burgos)

Temps. El patrimoni és temps. Passat, present i futur. Com les persones que el sostenen. Un fet espaciotemporal pel qual es transita. I en aquest trànsit s'indaga, s'investiga. Des del jo cap a l'altre, cap a i a través del nosaltres. En aquest trànsit té lloc la present reflexió amb matisos de recerca alhora que de pràctica situacionista. Des de la veu pròpia i el patrimoni personal materialitzat en «les coses» (Rosón, 2021), en els elements, les situacions que ens afecten (Labanyi, 2021), fins a generar, construir un procés cartogràfic que travessa i forja trames que parlen d'un ordit personal i professional (Hernández, Martínez i Montané, 2014) a la recerca de sentit i significat. I en aquest camí s'encreuen textos, relats, experiències, des de l'àmbit filosòfic fins al polític, de l'artístic a l'educatiu, per a crear una narrativa que, alhora de servir de pòsit identitari, puga ajudar a traure trellat sobre les maneres de treballar en, des de i amb els patrimonis.

Paraules clau: cartografia, investigació, afectes, patrimonis.

Recorde que el bescuit quatre quarts rep aquest nom pel fet d'estar compost d'un quart de llet, un quart de sucre, un quart de farina i un de mantega.

Georges Perec (2016)

Me'n recorde..., de com, cada dia, t'amarraves el rellotge a la monyica.
Imatge pròpia de l'autora

Es podria omplir aquest text de *recorde que...*, a la manera de Georges Perec (2016), d'objectes que serveixen de recordatori d'altres persones, altres moments, altres llocs; de peces artístiques davant de les quals es deté el temps, la vida; de frases que es llegeixen en novel·les, poemes, assajos o articles de recerca, i que sonen, ressonen i tornen a ressonar; de versos i melodies de cançons que es queden gravades en la memòria..., elements que mai abandonen qui escriu. Que viuen en un nus, una vena, una escletxa, un sospir, un batec... Construeixen imaginaris, componen fragments d'una biografia que enllaça el personal amb el professional i viceversa, nuguen aprenentatges personals que es revelen en altres quefers, teixeixen un contínuum[1] educatiu que pot desvelar fórmules per a construir narratives pròpies i conjuntes: història(s) de vida entorn d'elements i moments, de conèixer(se) i valorar els trajectes com a patrimonis vius.

Per què un rellotge? És aquest un objecte més dins d'aquest museu de formes inconstants i miralls trencats que és la persona, com diria Borges[2]? Hi ha res més recurrent que un rellotge quan es divaga sobre el temps, l'aprofitament o el valor d'aquest, o la necessitat del procés? Les coses comunes, com un rellotge, no són només *coses*: tenen agència perquè tenen capacitat d'afectar l'entorn i de produir efectes sobre aquest (Labanyi, 2021), les persones a què pertanyen, sobre qui les accepta, a tall de llegat, sobre qui les arxiva, les guarda o les cuida.

A això se suma que no hi ha element més apropiat per a caracteritzar aquesta iniciàtica i incompleta investigació: en el centre de tot hi ha el temps, passat, present, i futur?, pel qual es transita, com en tota indagació introspectiva, com en tota recerca social. En la societat actual, la de les presses, la de l'obsolescència programada, la immediatesa, quin valor es dona al temps, al nostre temps, als temps propis i comuns?, als temps de ser i estar? És el temps en si mateix un patrimoni?

1. **El continu o *contínuum* és un concepte utilitzat en quasi totes (si no en totes) les branques del saber, que explica com varia un determinat ésser viu, objecte o procés científic, social o psicològic a través d›una transició progressiva en un espai de temps determinat (Psicoadapta, s.d. Consulteu).**
2. **Poema «Cambridge» en *Elogio de la sombra* (1969), Jorge Luis Borges.**

«Per què escriu un mateix, si no és per a ajuntar els seus trossos?»

Eduardo Galeano, en el text *El libro de los abrazos* (1997), en reflexionar sobre el divorci entre la raó i el cor, es pregunta sobre les raons que hi ha per a escriure, i defensa la unió de tots dos, com ja ho van fer altres pensadors, amb l'ajuda del concepte *sentipensant*.

Sentir i pensar. Pensar i investigar. Sentir el que s'investiga. Al final, tot està irremeiablement entrellaçat: es genera una cartografia afectiva en què les fronteres es dilueixen i s'evidencien zones de conflicte. En aquest procés i des d'aquest, en trànsit, quan encara està succeint, sorgeixen aquestes línies. El que va començar sent un exercici d'introspecció per a comprendre i pensar-se en l'àmbit personal s'ha canalitzat per a reflexionar i problematitzar sobre les maneres d'actuar; per a afermar una forma de conducta, una metodologia o pedagogies que es puguen portar a la pràctica professional (educativa, artística i patrimonial), i veure com aquesta pràctica ha servit per a corroborar que tot és així.

Traçar una geografia d'aquestes característiques ens situa davant d'un escenari en què els aprenentatges sempre estan presents. L'espai que emergeix entre el biogràfic i l'aprenentatge parla del que ens afecta com a persones, travessa i influeix en les maneres de fer educació (Aberasturi, Corretja i Gutiérrez-Cabello, 2020).

Zones de conflicte, marques, empremtes, paisatges, espais fronterers, persones, coses..., un inventari de llocs comuns que enfilen subjectivitat i objectivitat. El material, el tangible, reverbera en el que no és matèric, no poden separar-se; o, com afirma Barad, la matèria sent, conversa, pateix, desitja, anhela i recorda[3] (Dolphijn i Van der Tuin, 2012). En aquesta conjunció, les coses venen carregades d'afectes i efectes que, a simple vista, no es veuen, no se senten. Però tenen agència.

«Tot objecte transforma alguna cosa»

> Cómo son vividos los objetos, a qué otras necesidades, aparte de las funcionales, dan satisfacción, cuáles son las estructuras mentales que se traslapan con las estructuras funcionales y las contradicen, en qué sistema cultural, infra o transcultural, se funda su cotidianidad vivida. [...] No se trata de objetos definidos según su función, o según las clases en las que podríamos subdividirlos para facilitar el análisis, sino de los procesos en virtud de los cuales las personas entran en relación con ellos y de la sistemática de las conductas y de las relaciones humanas que resultan de ello (Baudrillard, 1969, p. 1).

O transforma les persones, les seues conductes i les seues maneres de relacionar-se ja que, com diu Rosón (2021, p. 8): «els objectes no sols són importantíssims detonadors d'emocions i memòries, també els donen forma [...], com a matèria carregada de fisicitat». En paraules de Jones (2007, citat en Rosón, 2021, p. 8): «Les coses proporcionen un vincle autèntic amb el passat, i consegüentment, també poden ser reexperimentades. Deu ser a través

3. S'ha traduït el títol de l'entrevista realitzada a Karen Barad l'any 2012, «Matter feels, converses, suffers, desires, yearns and remembers», recollida en Dolphijn, R. i Van der Tuin, I., *New Materialis: Interviews & Cartographies*. Michigan Publishing, University of Michigan Library. https://quod.lib.umich.edu/o/ohp/11515701.0001.001

d'aquesta reexperimentació com el món del passat, l'altre món, es posa en contacte amb el present». Per tant, es porta el passat al present. Què guardem i per què?, a qui pertanyien aquests objectes?, han canviat de propietat, de pertinença? Elements que, juntament amb la significació o valor, es vincularien amb el patrimonial.

Aquest ordit sentimental que es va teixint ajuda a configurar la identitat, una estructura identitària que va del personal al col·lectiu i retorna, que configura un mapa, un paisatge, una cartografia narrativa i humanitzada en constant (re)interpretació i (re)escriptura.

Cartografiant. Imatge pròpia de l'autora

La cartografia afectiva: del propi al comú

Fa no gaire temps, en passejar per les sales del Centre d'Art Modern de Lisboa, una obra va fer que el temps es detinguera. No era la primera vegada que això ocorria, òbviament. Una peça fotogràfica, *Handatlas*[4] (2012), de Katharina Lackner, es va clavar en la retina. Des de llavors, és un d'aquests llocs comuns que s'esmentaven anteriorment. A més, el títol de l'obra remet a la noció cartogràfica de l'atles: una «col·lecció de mapes geogràfics, històrics» (RAE, 2021) a què es podria sumar el personatge mitològic que sostenia la volta del cel a les espatlles. És que no porta la persona multitud de coses sobre les palmes de les mans?, és que no hi ha tot un món a les mans? Com si es tractara de l'exercici infantil de traçar el perfil de cada mà, que converteix aquestes siluetes en el primer pas de tota una tasca autoetnogràfica i que genera una cartografia de línies tremoloses, discontínues, una mica deformes i imprecises, que s'aniran completant amb llums i ombres, amb desitjos i dubtes, absències i possibilitats... Fragments de temps que són com apel·lacions a la memòria (Hernández, Martínez i Montané, 2014).

Un traçat reflexiu com aquest pot ser l'inici d'una intracció, en la línia del que ha aportat Barad i ha recollit en Dolphijn i Van der Tuin (2012), que ajude a articular recerca i acció sobre els elements patrimonials en conjunt. En aquest sentit, la cartografia, aplicada a l'àmbit humanístic, social i educatiu, s'ha mostrat com una de les pràctiques més significatives de coneixement.

La cartografia, a més de ser la ciència que estudia els mapes, s'ha erigit en un llenguatge i metodologia de recerca qualitativa, humana i social, que ajuda a plasmar la realitat; plasmar el món, d'una

4. **L'obra de Lackner es pot visualitzar en aquesta pàgina web:** http://www.kathilackner.net/a_galinha_da_vizinha.html

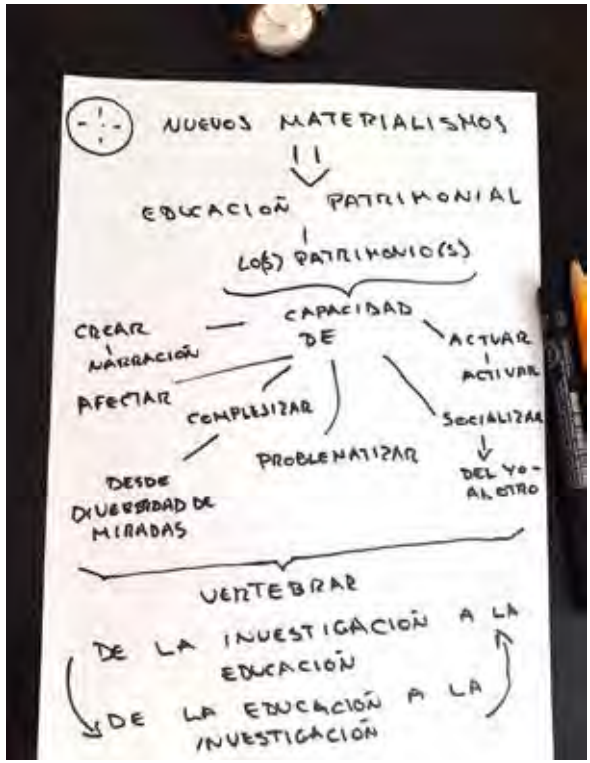

Derives. Imatge pròpia de l'autora

manera heterogènia i plural, o els mons i territoris que el conformen. A més, ajuda a vertebrar una —no tan nova— manera de comprendre, significar i experimentar l'acció educativa; problematitza el coneixement i el situa en territoris liminals, desestabilitzadors respecte al canònic, a l'imposat tradicionalment, nuga components.

Aquest escenari, que aspira a la diferència, a l'obertura, a l'inter i al multirelacional, recolza sobre components emocionals, afectius, micronarratius, encarnats; en un enfocament des dels nous materialismes que aspiren a un compromís amb els processos humans i socials. Tots aquests elements es troben en la base de l'educació i socialització del patrimoni.

Més enllà de la valoració historicoartística, tècnica i per criteris, acostar els processos patrimonials a esferes més sensibles, més afectives, més orgàniques, simbòliques, complexes, vivencials, humanitzades, vincularà i vehicularà una experiència educativa creadora matricial efervescent (Falcón i Torregrosa, 2017), vibrant, que vaja de l'àmbit personal al comú en el fet de compartir, en el que és comunal i relacional. Aquesta fórmula indagadora i educativa «concep canals creadors interdisciplinaris, fa de la recerca un trajecte que sincerament assimila el desconegut fora de terrenys normatius o dogmàtics» (Falcón i Torregrosa, 2017, p. 303), atorga valor i agència al que conforma la nostra identitat patrimonial.

En trànsit

Temps. Des del present es visita el passat, que retorna part del nostre reflex; s'imagina el futur, amb el desig de la possibilitat. Tot forma part d'un continu, d'un procés que comença ací però que no se sap què oferirà. Es conjuminen en l'esdevenir elements no-materials que ajuden a dibuixar un camí vital i professional[5] en incessant problematització, a la recerca de què? Probablement de més preguntes.

5. **Remedios Zafra, en *Frágiles. Cartas sobre la ansiedad y la esperanza en la nueva cultura* (2021), ho denomina *vida-treball*.**

Lectures i recursos

Aberasturi, E., Correa, J.M. y Gutiérrez-Cabello, A. (2020). Entre lo biográfico y el aprender. *IEYA. Revista Infancia, Educación y Aprendizaje*, *6*(1), 75-90.

Barragán-León, A.N. (2019). Cartografía social: lenguaje creativo para la investigación cualitativa. *Sociedad y Economía,* (36), 139-159. https://doi.org/10.25100/sye.v0i36.7457.

Baudrillard, J. (1969). *El sistema de los objetos.* Siglo XXI.

Borges, J.L. (1969). *Elogio de la sombra.* Emecé.

Carrasco-Segovia, S. y Hernández, F. (2020). Mapeamento de afectos e movimentos na aprendizagem corporificada dos profesores. *Movimento, Porto Alegre*, *26*. https://doi.org/10.22456/1982-8918.94792.

Dolphijn, R. & Van der Tuin, I. (2012). "Matter feels, converses, suffers, desires, yearns and remembers". Interview with Karen Barad. En *New Materialism: Interviews & Cartographies.* Michigan Publishing, University of Michigan Library.

Falcón, M. y Torregrosa, A. (2017). Educación matricial, patrimonios en suspensión vital. *Estudios pedagógicos, 43*(4), 293-304. http://dx.doi.org/10.4067/S0718-07052017000400015.

Galeano, E. (1997). *El libro de los abrazos.* Editorial Siglo XXI.

Hernández, F., Martínez, S. y Montané, A. (2014). Microetnografías y discontinuidad en una investigación sobre aprender a ser docente. En Cárcamo, H. (ed.), *Making of...Construcciones etnográficas de la educación. Contextos múltiples de socialización y aprendizaje. Un análisis desde la etnografía de la educación,* (pp. 65-72). Traficantes de sueños.

Labanyi, J. (2021). Pensar lo material. *Kamchatka. Revista de Análisis Cultural, 18,* 15-31. https://doi.org/10.7203/KAM.18.20796.

Perec, G. (2016). *Me acuerdo. Las cosas comunes.* Impedimenta.

Rosón, M. (2021). La memoria de las cosas. Cultura material y vida cotidiana durante el franquismo. *Kamchatka. Revista de Análisis Cultural, 18,* 5-14. https://doi.org/10.7203/KAM.18.21854.

Zafra, R. (2021). *Frágiles. Cartas sobre la ansiedad y la esperanza en la nueva cultura.* Anagrama.

12

Un projecte de cinema i animació cultural com a eina de divulgació inclusiva

Millán Mozota Holgueras, Juan Francisco Gibaja, Alba Jiménez, Xavi Socias

Millán Mozota Holgueras: arqueòleg i divulgador en prehistòria i arqueologia amb una perspectiva inclusiva, col·laborador d'R+D+I de la IMF-CSIC, Barcelona, Espanya.

Juan Francisco Gibaja Bao: arqueòleg i divulgador en prehistòria i arqueologia des de la inclusió i l'accessibilitat, investigador científic de l'EEHAR-CSIC, Roma (Itàlia), així com de la IMF-CSIC, Barcelona, Espanya.

Alba Jiménez: psicòloga i coordinadora del Grup Cooperatiu TEB, Barcelona, Espanya.

Xavi Socias: conseller de Ludificació en The MedGaims Project, CEO i Fundador de Cheap Films Produccions SL, soci fundador de Quimera Entertainment Company.

En aquest treball presentem l'activitat que desenvolupem entorn del rodatge del curtmetratge humorístic Fets i mites de la prehistòria, protagonitzat per persones amb diversitat intel·lectual. Aquesta activitat va ser una iniciativa conjunta entre el Grup Indi (Investigació i Divulgació en Arqueologia) de la Institució Milà i Fontanals d'Investigació en Humanitats (IMF-CSIC), el grup cooperatiu TEB de persones amb discapacitat intel·lectual i l'empresa CheapFilms S.L. Tant el rodatge com el producte final s'integren en un programa més ampli amb nombroses accions divulgatives, coordinades per un ampli equip interdisciplinari. Abordem els supòsits teòrics en els quals es va basar la seua concepció, les tècniques i principis d'actuació que utilitzem per a planificar-lo i dur-lo a terme; i els elements d'avaluació crítica que utilitzem durant l'acció i a posteriori d'aquesta, per a detectar possibles problemes i errors i millorar amb vista a futures activitats. .

Paraules clau: Divulgació, Discapacitat, Ciència, Inclusió

Introducció

El nostre equip d'investigació i divulgació (Grup Indi) s'estructura entorn de la Institució Milà i Fontanals d'Investigació en Humanitats (IMF-CSIC) de Barcelona, i realitza activitats inclusives des de 2013. Més recentment, hem ampliat la nostra activitat des de l'Escola Espanyola d'Història i Arqueologia a Roma (EEHAR-CSIC). El nostre objectiu principal és arribar amb la divulgació a grups que generalment no s'acosten a la ciència. Per exemple, persones amb discapacitat, amb trastorns o malalties mentals, les persones majors, immigrants nouvinguts, joves en risc d'exclusió social o el poble gitano. Des de la nostra experiència, hem pogut comprovar que hi ha un llarg camí per recórrer per a la inclusió d'aquests col·lectius, que anomenem «oblidats», en els programes de divulgació (Gibaja *et al.* 2021, Mozota *et al.* 2022).

Teatre de marionetes creat per un grup de la tercera edat del barri del Raval de Barcelona. Actualment, les representacions les realitzen dones joves gitanes del mateix barri, a través de l'associació Carabutsi

A continuació, explicarem una activitat organitzada des de la IMF-CSIC amb el grup Cooperatiu TEB de persones amb discapacitat intel·lectual i l'empresa CheapFilms S.L. Atès que una part essencial del procés va ser la producció d'un curtmetratge de divulgació inclusiva, el treball aborda, com és lògic, tot el relacionat amb aquest format. En definitiva, el que busquem és transmetre la capacitat d'aquesta mena de productes per a comunicar els coneixements i valors associats a la ciència i al pensament crític. Aquest producte final és el curt titulat *Fets i mites de la prehistòria* (INDI 2020a).

La nostra metodologia, tècniques i accions específiques s'han desenvolupat a partir de l'experiència obtinguda en nombrosos projectes finançats en concurrència competitiva des de 2013, els resultats de la qual s'han publicat al llarg dels últims anys (Gibaja *et al.* 2016, 2017, 2018, 2019, 2021, Mozota *et al.* 2021, 2022). Per descomptat, també hem après d'altres grups d'investigació i divulgació, tant d'arqueologia i prehistòria com d'altres disciplines científiques (Greer 2010; Phillips i Gilchrist 2012; Ander *et al.* 2013; Gómez *et al.* 2014; Winterton 2014; Kajda *et al.* 2015; Morse *et al.* 2015; Almansa *et al.* 2015; Fesharaki *et al.* 2016; Minuesa 2016; Herrero *et al.* 2017; Iglesias *et al.* 2017; Thomas 2017; Farrell-Banks 2018; Comendador 2018; Romero 2018).

Objectius i metodologia

Principis teoricometodològics generals

Aquest projecte s'estructura al voltant dels principis teòrics i metodològics que imbriquen totes les nostres accions:

- El pensament científic i crític té una importància cabdal, tant com a fil conductor com pel missatge que vol transmetre.
- L'empatia és un element clau en el treball previ i en dur a terme les activitats.
- La inclusió ha de ser un element central en la planificació i desenvolupament d'activitats, mai un agregat o un «extra».
- L'empoderament és una part fonamental de les estratègies de divulgació. Les persones participants han de convertir-se en protagonistes i prendre decisions rellevants.
- Enfocament interdisciplinari: hem de conjuminar no sols diferents disciplines científiques i mètodes de difusió, sinó també tots els agents i col·lectius socials que participen en la transmissió del coneixement.

Hem explicat aquests principis i la seua aplicació amb major detall en Mozota, Gibaja i Remolins 2022 i en Gibaja *et al.* 2021.

El model d'activitat de CheapFilms

En el model de CheapFilms els participants saben que formaran part d'una activitat d'oci, de la qual desconeixen els detalls. També han autoritzat un enregistrament en vídeo d'aquesta activitat. Aquests participants poden ser de qualsevol origen i posició sociocultural. L'acció pot començar en molts contextos diferents: una celebració familiar, una aula o centre social, un retir de tipus empresarial, etc.

En qualsevol d'aquests escenaris, un xicotet grup de persones vestides com un equip de rodatge d'una pel·lícula muda, amb roba de principis del segle XX, apareix d'una manera inesperada, humorística i marcadament teatral. Aquestes persones són el grup de CheapFilms, en els rols de director, camerògraf i ajudants. Procedeixen a explicar, en forma de diàleg teatral, que són un equip que ha perdut els seus actors i actrius, i que necessiten fer una pel·lícula immediatament. I seguidament recluten les persones presents com a actors i actrius; és a dir, els participants en l'activitat.

Equip de treball típic de CheapFilms

En aquest moment, es realitza un breu calfament basat en tècniques teatrals. D'aquesta manera, s'aconsegueix que tots se senten còmodes i entretinguts amb la situació.

A partir de llavors, l'activitat es converteix en el rodatge d'una pel·lícula. Els participants cooperen per a gravar una sèrie d'escenes que CheapFilms ha preparat prèviament. Recorren a un guió minimalista i utilitzen el vestuari i l'*attrezzo* de l'empresa, així com tot el disponible en l'entorn immediat de l'activitat, com ara espais físics, objectes materials, etc.

L'èmfasi es posa en la diversió i l'entreteniment més que en la filmació en si. En tractar-se d'una pel·lícula muda, no és necessari gravar el so ni que es memoritzen els diàlegs. La filmació utilitza un dispositiu modern amagat dins de la rèplica d'una càmera antiga. L'equip no repetirà la presa, atès que es consideren totes «bones» en el primer intent, ja que es tracta de generar una experiència única. Els guions sempre busquen crear un entorn amable amb humor que fomente la diversió dels presents.

Una vegada finalitzat el rodatge, l'equip de professionals es retira a editar l'enregistrament mentre el grup de participants torna a l'activitat en la qual es trobaven. La sorpresa final és que, després d'aproximadament una hora, reapareixen i presenten la pel·lícula per a projectar-la en una pantalla portàtil com a «estrena exclusiva». Aquesta és la culminació de l'activitat, i els participants poden emportar-se a casa una còpia digital de la pel·lícula que han protagonitzat.

Aquest model únic, provat amb èxit durant anys per CheapFilms, va ser la base sobre la qual els seus especialistes van construir una estructura i un guió per a l'activitat de divulgació que expliquem a continuació.

El coordinador de l'activitat, Millán Mozota (esquerra), i el CEO de CheapFilms, Xavi Socias (dreta), en una primera reunió per a preparar l'activitat

Desenvolupament i resultats

Preparació de l'activitat

En primer lloc, el nostre equip va elaborar un document que resumia els elements clau: una sèrie de tòpics sobre la prehistòria, tant vertaders com falsos, de gran importància per a la comprensió de la temàtica.

Els grans tòpics considerats van ser els següents:

- No vam conviure mai amb els dinosaures. Els dinosaures apareixen molt sovint en productes d'entreteniment sobre la prehistòria: novel·les, pel·lícules, dibuixos animats, còmics, jocs de taula, videojocs, etc. Però mai vam conviure amb ells. Pertanyem a diferents eres amb milions d'anys de diferència.
- La prehistòria és tota la «història» de la humanitat abans de l'escriptura. La escriptura va aparèixer fa uns 6.000 anys, i és el marc temporal de la història. La prehistòria, no obstant això, inclou més de dos milions d'anys del gènere *Homo*, o tres milions d'anys si incloem el gènere *Australopithecus*. Els temps prehistòrics representen, per tant, el 99,7 % del nostre temps sobre la Terra.
- La prehistòria té períodes molt diferents: Paleolític (caça, pesca, recol·lecció, vida nòmada i xicotets grups); Neolític (domesticació d'animals i plantes, producció d'aliments, sedentarització); i Edat dels Metalls (major complexitat de societats i grups, ciutats més grans, les primeres ciutats-estat i avanços tecnològics).
- ·Homes, dones i famílies en la prehistòria. Les reconstruccions modernes mostren, quasi sempre, les persones prehistòriques en uns rols molt específics segons el seu sexe. Els homes cacen i les dones no. Les dones cuiden els bebès i els homes no. Els homes comercien, dirigeixen els rituals, fan les eines, etc., mentre que les dones es reuneixen, cuiden la llar o confeccionen roba. No obstant això, la prehistòria inclou diversos milions d'anys d'evolució biològica i cultural durant els quals van poder haver-hi molt diferents models. El mateix ocorre amb la família: el model «occidental tradicional» resulta omnipresent: pare, mare i fills, a vegades amb un avi o àvia. Però, en un espai de temps tan enorme, els models van poder ser molt més diversos.
- Tots som immigrants. Des del coneixement científic, la idea de puresa racial és completament falsa. En temps prehistòrics, els nostres avantpassats es van mesclar contínuament, fins i tot entre diferents espècies. És per això que la majoria dels éssers humans vius tenen una part d'*Homo neanderthalensis*. Però, a més, sempre ens hem mogut, explorant i viatjant rumb al desconegut. L'arqueologia ens mostra que, efectivament, els nostres avantpassats van emigrar tant a territoris encara deshabitats, com a regions on ja vivien altres poblacions humanes. L'espècie *Homo sapi-*

ens es va originar a Àfrica i tots els éssers humans vius hi pertanyem: som, per tant, d'origen africà. Molt més tard, en el Neolític (fa uns 10.000 anys), els primers agricultors i pastors també es van traslladar i van ocupar nous territoris. Els seus cultius i animals domèstics són els mateixos que els nostres, per la qual cosa som els seus hereus directes.

- La col·laboració com a clau per a la supervivència i l'evolució. Els nostres primers avantpassats, del gènere *Australopithecus*, tenien una intel·ligència i una grandària molt similar al d'un ximpanzé. Estaven pràcticament indefensos enfront dels depredadors de la sabana o la jungla. La seua supervivència depenia de la col·laboració, no sols per a la defensa mútua sinó en l'obtenció d'aliments, cura dels xiquets, etc. Gradualment, i al llarg de milers d'anys, la massa corporal dels nostres avantpassats va augmentar a través dels mecanismes evolutius de la selecció natural. També va augmentar el nostre cervell i intel·ligència, la qual cosa ens va permetre innovar i crear eines millors i més eficients.
- L'arqueòleg de Hollywood és irreal. En les ficcions cinematogràfiques els arqueòlegs es caracteritzen per ser persones aventureres, que treballen sols, buscant artefactes i tresors per a fer-se rics i famosos, i per a obtindre un altre tipus de benefici personal. Els vertaders arqueòlegs, no obstant això, treballen en equip i busquen reconstruir el passat, comprendre com eren les persones que van viure llavors, i transmetre aquest coneixement a tota la societat. I per a això, utilitzen tot tipus d'evidències, no tresors ni artefactes únics.

A partir d'aquests conceptes clau es van crear una sèrie d'escenes que facilitarien la transmissió de les idees. En aquesta fase, CheapFilms va dur a terme el desenvolupament amb l'assessorament de la resta de l'equip i col·laboradors. Per a les nostres necessitats, es va personalitzar el model general d'activitat recreativa.

El personal de CheapFilms, juntament amb els assessors de l'equip, va generar la següent proposta:

- Objectiu: la creació d'escenes dins d'un fil que permeta un acostament humorístic, però amb base científica, a cadascun dels temes proposats. Per a aconseguir aqueix objectiu, crearem una «família» o «comunitat» de dones i homes prehistòrics que lideraran la trama i que es convertiran en els protagonistes de les diferents situacions en què es troben.
- Bases de la trama: primer, contextualitzem la situació. A partir d'ací, va prendre forma el grup o comunitat prehistòrica. Després, vam mostrar que el grup inclou diferents personatges amb rols, i com viuen una sèrie d'experiències. Prenen decisions en aqueix marc de referència. Amb aquestes eines, discutim tòpics i fal·làcies en diverses escenes. Presentem alguns conceptes sobre la prehistòria i desmentim alguns falsos mites com la convivència d'humans amb dinosaures o la figura de l'«arqueòleg de Hollywood».
- Escenes:
  - U:

    Tema: La prehistòria és tota la història de la humanitat abans de l'escriptura.

    Concepte: Context.

    Sinopsi: un home i una dona prehistòrics apareixen en escena llegint el periòdic, prenent te i amb barret. Un grup d'erudits entra en escena. Expliquen que els prehistòrics no tenien escriptura, etc. Els prehistòrics perden tots els elements moderns fins que marxen ofesos.
  - Dos:

    Tema: La col·laboració com a clau de supervivència i evolució.

    Concepte: Creació de grups.

Sinopsi: un grup d'individus prehistòrics (que inclou els de l'escena u) fan les seues tasques diàries de manera individual. Un dinosaure depredador els va caçant un a un. Els prehistòrics s'uneixen i aconsegueixen enfrontar-se al depredador. Entenen que junts són més forts. La presència del dinosaure serà un element recurrent que servirà per a abordar aquest tema més endavant.

- Tres:

  Tema: Homes, dones i famílies en la prehistòria.

  Concepte: Organització de rols.

  Sinopsi: es pot veure la vida quotidiana del grup d'homes i dones prehistòriques amb rols clarament preestablits: els homes cacen, les dones s'encarreguen de les faenes de casa. Quan arriben els homes després de fracassar en la caça, les dones es rebel·len i comencen a canviar els rols, incloent-hi un intercanvi de tasques.

- Quatre:

  Tema: Tots som immigrants.

  Concepte: El grup es mou per a sobreviure.

  Sinopsi: apareixen dos grups prehistòrics separats per una frontera (barrera física). Un parell d'individus, vestits de policies, custodien la frontera. El grup de l'esquerra es mor de fam i veu molts recursos en l'altre costat, però quan es dirigeixen cap al nou territori, els agents els detenen. Al mateix temps, en el costat dret, apareix el dinosaure depredador i espanta els habitants, que passen per damunt dels policies i s'endinsen en l'altre territori. Els agents, en veure l'amenaça, també passen corrent i s'uneixen a la resta. Tots junts tornen a espantar al dinosaure. Final: els policies tornen i destrueixen o esborren la frontera.

- Cinc:

  Tema: La prehistòria inclou períodes molt diferents.

  Concepte: Canvi històric i canvi tecnològic.

  Sinopsi: el grup comença l'escena viatjant com a nòmades. Expliquem que es tracta del Paleolític. Finalment, es marca un canvi: s'assenten, cultiven i domestiquen animals, la qual cosa assenyala l'aparició del Neolític. El gag en aquesta escena es desenvolupa des del moment en què es tornen sedentaris. Apareixen eines cada vegada més sofisticades però els personatges no les accepten. Al final, obtenen un telèfon intel·ligent que conserven per a prendre una foto *selfie* del grup.

- Sis:

  Tema: No vam viure mai amb dinosaures!

  Concepte: Desmentir la convivència entre humans i dinosaures.

  Sinopsi: el grup es reuneix, però el dinosaure depredador els aguaita i els caça. Quan la bèstia està a punt de devorar-los, apareixen els erudits i un grup de policies. Detenen l'escena i emmanillen al dinosaure. El grup celebra la detenció.

- Set:

  Tema: L'«arqueòleg de Hollywood».

  Concepte: Desemmascarar al personatge i els seus trops.

  Sinopsi: l'escena comença amb un arqueòleg fictici que lluita contra els seus enemics esquivant amenaces al més pur estil de Hollywood. Quan està a punt d'aconseguir el tresor, apareix un vertader arqueòleg i li diu que aquesta no és la manera de treballar. El més realista li mostra a l'altre uns guants, un bloc de notes, una cinta mètrica, etc. L'arqueòleg fictici s'afarta i se'n va. L'arqueòleg real es queda amb l'objecte i comença a estudiar-lo.

Treballs previs i preparació específica amb el grup de participants

Una activitat d'aquestes característiques requereix un treball de preparació previ amb el grup de participants. En aquest sentit, els participants del grup cooperatiu TEB havien treballat amb el nostre equip en altres accions de divulgació que incloïen tallers: una excavació simulada (per a mostrar els mètodes de l'arqueologia), una activitat de cuina sobre aliments durant la prehistòria, una demostració d'elaboració d'instruments prehistòrics i dues visites a museus arqueològics. Gràcies a aquestes activitats prèvies i a la col·laboració amb el personal del TEB ja havíem aconseguit una situació de confiança mútua amb els participants, homes i dones joves del servei ocupacional del grup cooperatiu TEB.

Set dies abans de la realització de l'activitat, un investigador i divulgador del CSIC va oferir una xarrada als participants. Aquesta xarrada va ser, precisament, sobre els conceptes que tematitzen les diferents escenes de la pel·lícula. Així generem un nivell bàsic de coneixement sobre els temes que serien rellevants durant l'activitat.

A més, seguint el consell de la psicòloga responsable del grup, els informem sobre la futura activitat. Expliquem que participarien en una activitat d'oci amb especialistes en ciència, teatre i cinema. No els vam donar detalls per a mantindre un cert grau de sorpresa. Però els vam proporcionar informació essencial per a evitar que patiren una ansietat innecessària o possibles bloquejos davant una situació inesperada.

D'altra banda, els especialistes en divulgació que van coordinar l'activitat i els professionals de CheapFilms van rebre consells i recomanacions per a modular la seua actuació en funció del grup.

Les indicacions generals per a realitzar aquesta activitat tenien com a objectiu facilitar la comunicació sense restar validesa científica als conceptes explicats. Els nostres especialistes en psicologia i psicopedagogia també van destacar la importància de mostrar una actitud receptiva i de respecte.

Aquest consell general va ser fàcil de dur a terme ja que, com hem dit, es tractava d'un grup conegut que havia treballat abans amb el nostre equip. Aquesta relació pròxima va ajudar a crear un clima igualitari i respectuós. Per a això vam recórrer a elements de suport universals quan va ser necessari. Per exemple, explicació i revisió prèvia dels conceptes; visualització amb diferents formats i suports; llenguatge senzill i pròxim amb un toc d'humor; etc.

També és interessant notar que el grup va dur a terme investigacions i discussions addicionals sobre els temes per iniciativa pròpia.

Realització de l'activitat

L'activitat va tindre lloc el 20 de gener de 2020. Prèviament vam gestionar tots els permisos relacionats amb la imatge dels participants. Com es va dir anteriorment, tots els participants van ser joves usuaris del servei ocupacional del TEB, juntament amb els seus monitors i psicòlegs, l'equip humà de CheapFilms, dos científics i especialistes en divulgació del nostre equip, i un documentalista de fotografia i vídeo per a registrar detalladament tots els aspectes de l'activitat.

La nostra activitat va tindre lloc en el centre TEB del barri de Sant Andreu, una de les seus d'aquest grup cooperatiu. El lloc oferia unes instal·lacions adequades per a dur a terme cada part de l'activitat (presentació i exercicis teatrals, filmació i projecció del curt), així com diferents ambients per a les escenes.

L'activitat es va desenvolupar amb enorme fluïdesa i naturalitat. Això es va deure a la planificació i col·laboració interdisciplinària i als principis que venim esmentant (empatia, confiança, etc.). També va generar un impacte memorable en tots els presents,

Enregistrament de l'escena introductòria del curt

Preparació i indicacions per a gravar

més enllà de complir els objectius més específics d'aquest.

L'equip de CheapFilms, donada la seua àmplia experiència prèvia amb el model de treball, va liderar el procés. L'equip d'investigació i divulgació va explicar, de manera molt breu i amb un llenguatge senzill, els fonaments de coneixement que hi havia darrere de cada escena. D'aquesta manera, reforcem els conceptes que havíem explicat en la xarrada de la setmana anterior.

Finalment, l'equip de CheapFilms es va retirar a una sala per a editar la pel·lícula, acompanyat per la resta de l'equip, que va oferir els seus últims consells i orientació sobre el contingut. Aproximadament una hora després es va projectar el curt *Hechos y mitos de la prehistoria*, com a estrena, amb tots els participants presents. Tots van gaudir d'aquest moment, que es va traduir en nombroses expressions d'alegria espontània i felicitacions per a tot l'equip.

Presentació i difusió de la pel·lícula

Una setmana després presentem el curt *Hechos y mitos de la prehistoria* en la sala d'actes de la IMF-CSIC. Per a l'esdeveniment, convidem tot el personal del centre i va ser obert al públic en general. L'assistència va ser nombrosa, incloent-hi pràcticament tot el personal. Els participants de TEB van assistir juntament amb un representant de CheapFilms i van presentar l'experiència i la pel·lícula, de la qual van destacar el seu valor de divulgació i el que havien après.

Vam organitzar aquesta projecció per a complir dos objectius. En primer lloc, presentar i explicar la iniciativa a la comunitat investigadora del nostre entorn. I, en segon lloc, empoderar els seus participants. En aqueix marc, diversos investigadors, especialistes en divulgació, tècnics i personal administratiu de la IMF-CSIC van oferir la seua valoració en una ronda de preguntes i comentaris, després de la projecció de la pel·lícula. Els qui van participar van respondre les preguntes i van donar igualment la seua opinió. Tots els assistents van valorar l'activitat i la pel·lícula com summament positiva.

Foto de grup de l'activitat

Presentació del curt en la IMF-CSIC

Després de la presentació, vam fer accessible a tothom a través de les plataformes Vimeo i YouTube (INDI 2020a) el curt *Hechos y mitos de la prehistoria*. També el vam difondre a través de les xarxes socials de totes les entitats implicades en l'activitat. Des de llavors, l'hem presentat en congressos científics com el TAGIbérico de Lisboa (2020), i l'hem projectat en accions de divulgació inclusiva, on hem rebut opinions i crítiques molt positives.

Informe psicopedagògic

Una psicopedagoga del nostre projecte va dur a terme una avaluació de l'activitat utilitzant els abundants materials audiovisuals que vam recopilar durant el rodatge, a més del curt en si. L'informe destaca el valor intrínsec que les actrius i actors del curtmetratge siguen persones amb discapacitat. Destaca que l'activitat permet trencar una barrera inconscient comuna en molts àmbits: considerar que les persones amb discapacitat intel·lectual no poden participar en activitats de base científica i/o divulgativa.

Entrevistes

El nostre equip va tindre l'oportunitat d'entrevistar els participants com a part d'un programa de ràdio sobre divulgació científica. Aquestes entrevistes es van realitzar quinze dies després del rodatge. Segons ens van explicar, tots els participants van mantindre un viu record de l'activitat i van mostrar una correcta assimilació dels conceptes transmesos. Tot això dins d'una varietat de matisos i circumstàncies personals. A més, van considerar que l'activitat havia sigut molt positiva per a ells (INDI 2020b).

Fitxa per a utilitzar la pel·lícula en accions de divulgació

El nostre equip va redactar una fitxa de treball que serveix com a guia per a l'ús de la pel·lícula en accions de divulgació. Aquesta fitxa es va encomanar a una persona de l'equip que no va participar directament en la producció de la pel·lícula, perquè poguera avaluar amb objectivitat tant els aspectes positius com negatius del producte final. La fitxa resumeix i ex-

plica breument els principals aspectes a tindre en compte a l'hora d'utilitzar la pel·lícula en divulgació científica. Aquest material forma part d'una col·lecció denominada «Divulgafichas» (CSIC 2020).

Observacions finals

L'activitat va complir satisfactòriament els seus objectius. Es van produir avanços importants en tots els aspectes, i per descomptat, vam cometre errors. Però el positiu és que, en incloure l'avaluació crítica en el nostre treball, podem detectar els errors i solucionar-los.

La majoria dels participants mai s'havien acostat a la ciència i la divulgació científica abans de treballar amb el nostre equip. Volem ressaltar que aquestes persones van qualificar l'experiència com molt positiva i gratificant.

Foto de grup de les entrevistes

Per a finalitzar, ens agradaria comentar una sèrie d'aprenentatges que es deriven de la nostra experiència i que poden ser d'utilitat per a altres investigadors i especialistes en divulgació que treballen en un context similar:

- Des del punt de vista més general, hem de fer un esforç conscient per a preguntar-nos quins grups tenim al nostre voltant però mai participen, i en els quals mai pensem per a les activitats de divulgació. Una vegada identificats, també hem de fer l'esforç d'obrir canals de comunicació amb ells.
- Com demostren les nostres iniciatives i projectes, i els d'altres equips, les persones amb discapacitat intel·lectual poden participar perfectament en les activitats de divulgació científica.
- És fonamental una actitud receptiva i inquisitiva. Hem de descobrir quines activitats realitzen i quins són els seus interessos. Només així trobarem quin tipus d'acció pot encaixar en la dinàmica de cada grup.
- És vital estar obert a les crítiques i valoracions dels participants en les activitats, ja siguen formals i organitzades o espontànies.
- Relacionat amb el punt anterior, és important planificar i estandarditzar l'avaluació de l'activitat. Com més informació tinguem, més podrem millorar.
- Finalment, creiem que el model general que ací presentem, per a l'activitat *Hechos y mitos de la prehistoria* es pot adaptar a qualsevol disciplina. Per això, animem els equips d'investigació i divulgació de tots els camps de la ciència a proposar aquest tipus d'accions als grups «oblidats» del seu entorn. Estem segurs que poden replicar l'èxit de la nostra iniciativa.

Agraïments

Aquest treball va ser finançat per la FECYT - Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats en el marc dels projectes de divulgació FCT-13-6944, FCT-16-10722, FCT-17-11972, FCT-18 -13183, FCT-19-14670, FCT-20-16127. La FGCSIC també ho va finançar en el marc del projecte «Escolta'ls: Divulgant per a Col·lectius Oblidats» (FGCSIC 2020-0010). Volem agrair la generosa participació del grup cooperatiu TEB, CheapFilms SL, ReGiraRocs SL, IMF-CSIC, EEHAR-CSIC i els projectes «Expansió i desenvolupament del neolític en el Mediterrani central: tecnologia i producció d'aliments en l'assentament lacustre de la Marmotta (Roma, Itàlia) (201818008)», «La difusió del neolític en el Mediterrani centre-occidental: agricultura, innovacions tecnològiques i carboni 14 (HAR2016-75201-P)» i «Tools, Techniques and Specialists: the keys to understand the Mesolithic-Neolithic transition in Mediterranean Europe (PID2020-112513RB-I00)», tots ells finançats pel Ministeri de Ciència i Innovació i l'Agència Estatal d'Investigació.

Referències

Almansa, J., Galmés, A., Abrunhosa, A., Garrochena, E., Cardona, G., Palomero, I., Señoran, J. M., Aparicio, P. y Vizcaíno, A. (2015). Arqueólogo busca público: políticas de integración y el futuro de la arqueología. VII Jornadas de jóvenes en investigación arqueológica. *Arkeogazte* 1, 339–369

Ander, E., Thomson, L., Noble, G., Lanceley, A., Menon, U. y Chatterjee, H. (2013). Heritage, Health and Well-Being: Assessing the Impact of a Heritage Focused Intervention on Health and Well-Being. *International Journal of Heritage Studies* 19(3), 229–242. doi: 10.1080/13527258.2011.651740

Comendador Rey, B. (2018). «Arqueología pública en las aulas universitarias: Un primer balance de su implantación». *Cuadernos de prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 28, 9-24. doi: https://doi.org/10.30827/cpag.v28i0.8455

CSIC (2020). Llegan las Divulgafichas: especialistas del CSIC analizan la ciencia que hay detrás de cómics, cuentos y juegos. https://www.csic.es/en/node/1258267

Farrell-Banks, D. (2018). Can Archaeology Become a Positive Working Environment for Adults with Autism Spectrum Disorders*? Journal of Community Archaeology & Heritage* 5 (3), 1–13. doi: 10.1080/20518196.2018.1477038

Fesharaki, O., García-Frank, A., Iglesias-Álvarez, N., Gomez-Heras, M., Martín-Perea, D., y Rico, R. (2016). Diseño universal y materiales multisensoriales en las actividades de divulgación de Geodivulgar con la asociación Ciencia sin Barreras. *Geo-Temas* 16 (1), 729–732.

Gibaja, J. F., Cubas, M., Floro, J., González, A., Guzmán, V., Higuera, S., Mazzucco, N. *et al.* (2018). Las personas de la Tercera Edad. Unos grandes olvidados por la Divulgación Científica. *O Ideario Patrimonial* 11, 54–123.

Gibaja, J. F., Higuera, S. y Miró, L. (2016). Raval, 6000 años de historia: un proyecto para llevar la arqueología y la prehistoria a la ciudadanía. *Cuaderno: Difusión, Investigación y conservación del patrimonio cultural* 4, 114-119.

Gibaja, J. F., Mozota, M., Remolins, G., Nieto, A., Oms, X., Higuera, S., Guzmán, V. *et al.* (2019). La divulgación científica en prehistoria llevada a personas con discapacidad intelectual: una experiencia particular. *Revista Pyrenae* 50(2), 151–167.

Gibaja, J. F., Remolins, G., Valenzuela, S., Higuera, S., Nieto, A., Palma, O., González, A., Oms, X., Guzmán, V., Cubas, M., Masclans, A. y Mozota, M. (2021). Inclusive archaeo-logy. Scientific outreach among 'forgotten collectives' in the streets of Barcelona (Spain), *Journal of Community Archaeology & Heritage*. doi: 10.1080/20518196.2021.1873539

Gibaja, J. F., Vila, A., Higuera, S., y Richaud, I. (2017). RavalEsCiencia: actuaciones divulgativas en las calles del centro de Barcelona. *Museos arqueológicos y género. Educando en Igualdad*, L. Prados-Torreira y C. López-Ruiz, 451–471.

Greer, S. (2010). Heritage and Empowerment: Community- Based Indigenous Cultural Heritage in Northern Australia. *International Journal of Heritage Studies* 16 (1-2), 45–58. doi: 10.1080/13527250903441754

Gómez, M., Gonzalo, L., García-Frank, A., Sarmiento, G. N., González, L., Muñoz, M. B., García, R., Hontecillas, M., Ureta, M. S. y Canales, M. L. (2014). Geología para sordociegos: una experiencia multisensorial para la divulgación de la ciencia, El CSIC en la escuela: investigación sobre la enseñanza de la ciencia en el aula 1, 45–55.

Herrero, S., Perles, J., López, A. M., Jiménez, M. C., Fernández, J. M., Gibaja, M., y Alonso, A. (2017). ConCiencia inclusiva: talleres experimentales de crecimiento de cristales como herramienta pedagógica inclusiva. *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural Sección Aula, Museos y Colecciones* 4, 5–13.

Iglesias, N., García-Frank, A. y Fesharaki, O. (2017). Ideas y reflexiones para una divulgación científica

efectiva. *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural Sección Aula, Museos y Colecciones* 4, 29–41.

INDI (2020a): Investigación y divulgación Inclusivas https://www.youtube.com/watch?v=GohS82h_VJk

INDI (2020b): Investigación y divulgación Inclusivas 2020b https://www.youtube.com/watch?v=Arv67hlpREw

Kajda, K., Michalik, T. y Kobialka, D. (2015). Heritage for all. A Contribution to the Inclusion of People with Intellectual Disabilities in Archaeology: A Polish Perspective. *Current Swedish Archaeology* 23, 131–156.

Minuesa, H. 2016. Granos de arena para derribar muros de piedra: El museo como oportunidad de inclusión. *Heritage and Museography* 1, 110–122.

Morse, N., Thomson, L. J.M., Brown, Z., y Chatterjee, H. J. (2015). Effects of Creative Museum Outreach Sessions on Measures of Confidence, Sociability and Wellbeing for Mental Health and Addiction Recovery Service-Users. *Arts & Health* 7(3), 231–246. doi: 10.1080/17533015.2015.1061570

Mozota, M., Higuera, S., Guzmán, V., Remolins, G., Gibaja, J.F. (2021). Entertainment outreach projects without losing scientific content: A Neolithic puppet show by senior citizens and Roma women in Barcelona (Spain). *AP: Online Journal in Public Archaeology* 11, 1-16.

Mozota, M., Gibaja J. F. y Remolins, G. (2022). *Guía de divulgación Científica.* E-ditArx.

Phillips, T., y Gilchrist R. (2012). Inclusive, Accessible, Archaeology. *Inclusive, Accessible, Ar-chaeology: Enabling Persons with Disabilities,* R. Skeates, C. McDavid y J. Carman, 673–693.

Romero, A. (2018). La discapacidad y el nuevo pilar europeo de derechos sociales. *Siglo Cero: Revista Española sobre Discapacidad Intelectual* 49(2), 105–113.

Thomas, S. (2017). Community Archaeology. *Key Concepts in Public Archaeology,* G. Moshenska, 21–30.

Winterton, S. (2014). From the Army Medical Centre to Operation Nightingale: My Entry into Archaeology. *Journal of Community Archaeology & Heritage* 1(3), 245–247. doi: 10.1179/2051819614Z.00000000015

Virola
Virola
PLANTAS VERDES
SecaDry
Livax
Livax
Aury

13

«Elles habiten la ciutat»: patrimoni cultural i gènere

Amaya Muñoz Marzà
Historiadora de l'art i gestora cultural. Coordinadora del projecte «Elles habiten la ciutat» (Museu de la Ciutat de Castelló)

«Elles habiten la ciutat» és un projecte de recerca i mediació cultural impulsat pel Museu de la Ciutat de Castelló que fomenta el coneixement de la història i el patrimoni cultural de la ciutat des d'una perspectiva de gènere. És un espai d'escolta i diàleg dins del museu, obert a la comunitat, i que té com a protagonistes dones de Castelló. Els testimonis d'aquestes ajuden a construir un relat en què passen a ser subjectes històrics actius i que visibilitza les aportacions de les dones al patrimoni comú.

El projecte es compon de tres parts: «La ciutat escolta les dones», un arxiu que recull els testimonis de dones entorn d'alguns eixos temàtics: les fàbriques del sector tèxtil, els comerços de proximitat i la vida social (espais de vida quotidiana i d'oci); «Les dones conten la ciutat», quatre trobades amb l'objectiu de posar en comú els temes proposats en les entrevistes i debatre sobre aquests, i «El patrimoni habitat», un catàleg d'objectes i fotografies aportades pels testimonis que ajuden a construir un relat en femení sobre la ciutat.

Paraules clau: patrimoni cultural, museus i gènere, memòria oral.

El patrimoni cultural, i les dones?

La gènesi d'«Elles habiten la ciutat» és una pregunta que ens formulem després d'anys de visites a museus, centres d'interpretació del patrimoni, consultes de manuals d'història o història de l'art, lectures d'articles o assistència a formacions: i les dones? Com és que, sent més de la meitat de la població mundial, durant molt de temps han quedat fora del discurs patrimonial autoritzat? I quan hi són, com es representen? La resposta a aquesta pregunta la podem trobar en l'anàlisi de la noció tradicional de patrimoni cultural i també en el concepte de museu, ara en revisió.

Tradicionalment, el terme *patrimoni* ha anat acompanyat d'adjectius com ara *històric, artístic* o *monumental* i agrupava un conjunt de béns materials o immaterials amb valors singulars que atorgaven més importància a l'antiguitat, l'estil o la monumentalitat. D'altra banda, els museus, en els inicis, van ser creats com una institució cultural que

representava només una elit cultural europea i d'una classe social privilegiada i que legitimava un discurs i unes pràctiques patriarcals en què tot el que no hi era representat es convertia en invisible i marginal.

No obstant això, des de la celebració a París de la Convenció de la UNESCO sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural l'any 1972, l'interès de la societat per la conservació i protecció del patrimoni ha anat en augment i, alhora, s'observa també un canvi en la mateixa definició del que es considera patrimoni.

Ja en els anys setanta del segle passat es va ampliar aquest concepte en afegir a la definició els adjectius *natural* i *cultural*, la qual cosa permet no limitar-lo al que s'entenien com a béns integrants del patrimoni (monuments i col·leccions d'objectes). S'hi van incloure també les tradicions orals, els rituals, els sabers i tècniques, les pràctiques socials i les festivitats i uns altres tipus de patrimoni, com ara l'etnològic o l'industrial.

En l'actualitat, segons la definició de la UNESCO, el patrimoni cultural s'entén com el llegat que ens arriba del passat, que mantenim en el present i que transmetem a les generacions del futur. A més a més, l'accés i la possibilitat de gaudir del patrimoni cultural es consideren drets fonamentals de la ciutadania.

Un altre instrument important en la gestió del patrimoni cultural és el Conveni de Faro de 2005[1] sobre el valor del patrimoni per a la societat, un document que reforça el dret de la ciutadania a participar en la vida cultural i en els processos de definició i gestió del patrimoni cultural per mitjà del foment del diàleg intercultural i la diversitat.

Des de l'any 2019, l'ICOM ha obert un procés participatiu per a redefinir el concepte de museu i encabir-ne de nous, com ara *sostenibilitat* o *diversitat*, de manera que el museu es convertisca en una institució connectada a la societat on viu. Es volen fomentar els vincles del museu amb la comunitat, perquè la mateixa comunitat siga la protagonista del procés de patrimonialització dels seus béns, i és en aquest procés de decisió en què les dones han d'ocupar també un lloc.

Els canvis socials de les darreres dècades reclamen una major presència de les dones en les institucions culturals i una reinterpretació del nostre patrimoni que aplique la perspectiva de gènere com una categoria d'estudi crític del patrimoni cultural. La decisió de conservar uns béns o no conservar-los és el resultat d'un procés històric i social: s'ha de reflexionar sobre qui pren la decisió i valorar si les dones hi han estat presents o no.

Per a aconseguir superar la visió androcèntrica dels béns culturals és imprescindible incorporar l'aportació de les dones al discurs patrimonial i ampliar les narratives de les institucions culturals.

El museu, com a espai de diàleg, i la participació de les dones en qualitat de subjectes que elaboren un discurs propi al voltant del tema «Habitar la ciutat», són els dos pilars d'«**Elles habiten la ciutat**». El projecte vol fomentar la construcció d'un patrimoni més igualitari a través de la visibilització de les dones; vol reconèixer el paper d'aquestes com a transmissores de coneixements i sabers i revisitar la història recent de la ciutat incorporant-hi una reflexió en primera persona sobre els rols de gènere.

Aquest espai de diàleg dins del museu vol reproduir els llocs de trobada de les dones, com ara els patis interiors, les portes de les cases o altres espais de la ciutat on les dones conten com han habitat i habiten la ciutat.

Com s'ha comentat adés, durant els últims anys s'ha revisat la definició de *museu*. L'ICOM treballa ara amb una nova definició que incideix en la idea que un museu ha de ser una institució inclusiva i oberta

1. **Conveni marc del Consell d'Europa sobre el valor del patrimoni cultural per a la societat firmat l'octubre de 2005 a Faro (Portugal) i que Espanya va ratificar l'any 2018.**

Foto 1. Museu de la Ciutat de Castelló. «Elles habiten la ciutat»

que tinga en compte la participació de la comunitat i que siga permeable a les necessitats culturals de la societat. Es vol donar a les dones l'oportunitat de construir una memòria col·lectiva i generar una proposta inclusiva als museus.

En el marc d'aquest context de societat justa i inclusiva, els museus han de col·laborar amb la revisió dels relats que generen, i han d'actuar per a oferir un nou discurs més ampli i més divers en què més persones se senten representades.

Una de les maneres d'aconseguir-ho és incorporar la perspectiva de gènere per a poder rescatar i protegir l'herència cultural de les dones a través d'una reinterpretació de la història, i poder així ampliar aquell discurs androcèntric que posa fi a la masculinització de la història i la invisibilitat de les dones.

«Elles habiten la ciutat»: els objectius del projecte

«Elles habiten la ciutat» és un projecte impulsat pel Museu de la Ciutat de Castelló que consisteix en una recerca i en una proposta de mediació cultural que vol establir nous vincles entre el museu i la ciutadania. El projecte té els següents objectius:

- Generar continguts adequats per a interpretar la ciutat des de les experiències viscudes de les protagonistes amb relació als espais urbans.
- Aprofundir el coneixement de l'herència cultural i les formes de vida de les dones de Castelló i a Castelló.
- Incloure aspectes de la vida quotidiana i l'àmbit privat i familiar en el relat del passat comú per a fer visible el paper d'homes i dones al llarg de la història.
- Incorporar la perspectiva de gènere com a categoria d'anàlisi del patrimoni cultural de la ciutat.
- Posar en valor i difondre el patrimoni material i immaterial de la ciutat amb la utilització d'elements (objectes/fotografies/documents) de la col·lecció municipal contextualitzats a partir dels testimonis de les dones.
- Crear un espai de diàleg participatiu i crític, obert a la comunitat, que aborde qüestions d'actualitat com ara la perspectiva de gènere, la diversitat i la sostenibilitat.

Amb aquests objectius es va articular el concepte del projecte, seguint tres idees fonamentals:

1. Les dones

2.La ciutat

3.Els objectes

Aquests eixos es van materialitzar en les tres activitats de què consta el projecte: un arxiu de testimonis de dones, les trobades al pati del Museu d'Etnologia i el catàleg digital. A més a més, tots estan disponibles a través del web del museu: https://mucc.castello.es /elles-habiten-ciutat/.

Les dones conten la ciutat: les entrevistes

Les protagonistes del projecte són les dones, que a través de les seues històries de vida expliquen com han viscut i viuen a la ciutat de Castelló.

El projecte ha començat amb setze entrevistes en profunditat a dones que viuen a la ciutat i que han sigut seleccionades segons criteris d'edat, barri, origen i professió, ja que el testimoni que aporten ofereix informació d'interès per al projecte i ens proporciona una visió de la ciutat més àmplia i oberta. Totes les entrevistes formen part d'un arxiu digital que es pot consultar en el web del Museu de la Ciutat de Castelló. Aquestes entrevistes s'editen i pengen a través de la plataforma YouTube i també estan disponibles en el web del MUCC.

Les dones que són entrevistades viuen en diferents barris de la ciutat, són de diferents generacions i transmeten amb les seues històries una visió dels canvis que la ciutat ha experimentat amb el pas del temps, com també de la manera d'entendre i viure, els costums i tradicions, i les celebracions al carrer i en l'àmbit familiar.

La metodologia que s'ha fet servir per a seleccionar els testimonis és qualitativa. Les perspectives o criteris de selecció del grup de dones que ha de participar en aquestes trobades abracen els següents aspectes:

- **Criteri generacional:** per a cada trobada s'escullen dones de diferents generacions que ens mostren com ha evolucionat un mateix àmbit al llarg del temps.
- **Criteri comunicatiu**: a través dels contactes i entrevistes prèvies es detecten les fortaleses i habilitats comunicatives de cada dona per tal d'organitzar el fil conductor de cada trobada.
- **Criteri espacial:** es tindrà en compte que les dones que participen en les trobades habiten diferents zones o barris, per a donar una visió no centralitzada de la ciutat.
- **Criteri ètnic:** es vetlarà perquè la mostra siga representativa de les diferents ètnies i nacionalitats que són pròpies de la ciutat.
- **Criteri de diversitat sexual i afectiva:** la diversitat afectiva i sexual de les dones de la ciutat quedarà recollida en les diferents trobades.
- **Criteri socioeconòmic:** les dones que participen en aquest projecte tenen graus de formació i experiència professional diversos. Per tant, també són una mostra de diferents estatus socials i econòmics.
- **Criteri de diversitat funcional:** les dones que hi participen també mostren diferents graus de diversitat funcional.

El primer pas de la investigació va ser establir uns eixos temàtics relacionats amb alguns dels àmbits de la vida de les persones, com ara el treball i les relacions socials. D'acord amb aquests eixos temàtics es va generar una investigació sobre les dones i la història del segle xx de la ciutat com a punt de partida. Se'n van triar dos: el treball i les relacions socials. Pel que fa a la temàtica del treball, es van triar dos sectors concrets, tenint en compte la representació femenina en aquests llocs de treball, com són les fàbriques del sector tèxtil i els comerços de proximitat.

Foto 2. Trobada de dones del sector tèxtil

Així mateix, es va produir un procés de formulació dels guions de les entrevistes que es van organitzar en blocs de preguntes: preguntes sobre la trajectòria vital i professional, preguntes relacionades amb el fet de ser dona i preguntes relacionades amb la ciutat i el seu patrimoni des d'un punt de vista personal.

El context en què situem els testimonis és la ciutat de Castelló i la història d'aquesta durant el segle passat. Al llarg del segle xx la fesomia de la ciutat va experimentar canvis profunds: la població va augmentar considerablement, els sectors econòmics més importants de la ciutat van anar canviant i la trama urbana es va modificar per a adaptar-se a les necessitats d'una societat moderna, especialment amb un desenvolupament urbanístic durant els anys seixanta i setanta que ha complicat la interpretació del patrimoni arquitectònic i la història pròpia de la ciutat.

Queda molt poc d'aquella ciutat de principis del segle xx amb carrers sense asfaltar i que veia com s'anaven construint els edificis significatius que totes les ciutats de l'època tenien. Aquest desenvolupament urbà de Castelló va començar quan la ciutat va passar a ser capital de província l'any 1833. Per això resulta rellevant el testimoni de dones nascudes als anys trenta del segle passat, ja que relaten en primera persona com era la ciutat abans i com ha canviat amb la desaparició d'edificis i carrers i la construcció de noves avingudes i serveis.

Pel que fa a l'organització conceptual del projecte, aquesta es va dividir en dos blocs: les fàbriques tèxtils i el comerç de proximitat. Els dos eixos temàtics serveixen per a organitzar les entrevistes en profunditat de les dones que després acudiran a les trobades.

En l'àmbit laboral, la relació de les dones amb la costura i la confecció de roba o teixits en l'àmbit familiar és llarga, ja que sovint eren elles les encarregades de teixir la roba per a la família, o l'encarregaven a una modista i, després, la lluïen en ocasions especials. D'aquesta manera, el pas de cosir a casa a cosir en petits tallers tèxtils primer, i més tard en la indústria tèxtil, era molt habitual en les dones de les classes populars. La indústria tèxtil havia sigut prou important a la ciutat, atès que al llarg del s. xx va ser un sector amb un gran desenvolupament i moltes dones hi trobaven la seua primera faena una vegada acabats els estudis obligatoris.

Eren animades per les mares a treballar a les fàbriques, ja que moltes comptaven amb una experiència prèvia a casa o al taller d'alguna modista, i començaven a treballar molt joves, a la recerca de millors condicions de treball. En arribar a les fàbriques, descobrien el sistema de treball a estall o a preu fet. A

Foto 3. Entrevista en la "Drogueria Catalana"

més a més, els seus testimonis aporten una valuosa informació sobre els rols de gènere i la divisió del treball, així com la conciliació de la vida laboral i familiar.

Durant la primera meitat del segle xx la indústria tèxtil es va desenvolupar a la ciutat de Castelló i van sorgir diverses fàbriques i algunes van arribar a tenir una projecció nacional i internacional. A més dels tallers, telers i modistes que ja existien, van aparèixer fàbriques que produïen calces, calcetins o gèneres de punt. Un dels exemples més destacats és la fàbrica Dávalos, amb un edifici que encara es conserva. Tanmateix, la majoria dels edificis que ocupaven aquestes fàbriques han desaparegut, com és el cas de la fàbrica de calcetins i calces de Julio Folch, que es trobava a l'avinguda de Pérez Galdós, o la fàbrica de gèneres de punt de Vicente Saborit, situada entre el carrer de Lagasca i l'avinguda dels Germans Bou.

A partir dels anys seixanta es van construir noves naus industrials a l'avinguda de la Vall d'Uixó. Algunes d'aquestes es van dedicar a la indústria tèxtil, entre les quals destaquen especialment les fàbriques de Marie Claire i Dusen. Aquestes fàbriques del sector van funcionar fins fa poc i les seues plantilles estaven compostes majoritàriament per dones.

En el cas de Marie Claire, algunes de les dones que han participat en el projecte com a informants van ser treballadores de la fàbrica que es va obrir a Vilafranca a principis del segle xx. El seu testimoni explica la instal·lació de la seu de Castelló als anys seixanta i el sistema de treball.

El comerç també era un àmbit en què moltes dones trobaven faena, com a dependentes o en l'àmbit del negoci familiar. La selecció dels testimonis del comerç de proximitat es fa seguint el criteri de ser negocis molt coneguts a la ciutat, alguns d'aquests centenaris, i que representen el tipus de comerç que en els darrers anys està desapareixent dels carrers de la ciutat. Era d'especial interès en aquest cas analitzar la missió de la dona en aquests negocis —molts han vist passar generacions de la mateixa família, però també de clients— i així poder reflexionar sobre els rols de gènere en el món laboral. En aquest cas, era interessant parlar sobre les relacions amb la clientela, l'elaboració dels productes, el funcionament del negoci o la presa de decisions.

Un altre element d'anàlisi són les relacions socials i el lleure, que es divideix també en dos blocs que donen lloc a dues trobades de dones: els llocs de trobada de les dones en el temps lliure i la celebració de festivitats relacionades amb el calendari i els cicles de la vida.

Els guions de les entrevistes d'aquest eix s'han organitzat en blocs que tenen un ordre cronològic, en què parlen de les experiències de la infantesa, els estudis, la incorporació al món laboral, la vida familiar o el temps lliure.

Aconseguir trobar testimonis variats ha enriquit i eixamplat més el relat. La recerca dels testimonis es basa a trobar perfils variats quant a edat, origen, professió o barri de la ciutat, per a aconseguir relats que ajuden a construir una narració de la ciutat més àmplia i integradora.

«Elles habiten la ciutat»: les trobades de dones al pati del museu

Una de les activitats més destacades que formen part del projecte són les «Trobades de dones», que tenen lloc al pati del Museu d'Etnologia. Les convidades a les trobades han sigut entrevistades prèviament. L'entrevista recull el testimoni en profunditat i es grava en un lloc de la ciutat que té a veure amb el testimoni de la dona. Aquesta decisió segueix la idea vertebradora del projecte: ciutat-dona-espai/objecte.

«Elles habiten la ciutat» consta, a més de les entrevistes, de quatre trobades de dones que conten les seues experiències de vida amb la ciutat i les seues característiques com a rerefons. Per tant, són uns testimonis que s'insereixen en un territori i en un espai temporal específic.

Les trobades són un moment per a compartir experiències en primera persona i punts de vista a partir d'uns temes que es proposen en l'entrevista: la ciutat i el tema de què tracta la trobada.

A les trobades hi ha una moderadora que condueix la conversa, que posa en comú les experiències i sabers, i cada testimoni aporta la seua història de vida.

A l'hora de reproduir l'espai de trobada, ens semblava important que no fora un lloc jerarquitzat, perquè les dones pogueren parlar i interactuar amb el públic i es creara un ambient relaxat i proper en què simbòlicament el museu i la ciutat escolten les dones.

Les trobades són també una oportunitat per a traslladar a la comunitat el coneixement i les reflexions aconseguides durant el procés de recerca i treball de camp amb les dones, i també per a posar en valor i difondre el patrimoni cultural de la ciutat.

«El patrimoni habitat»: catàleg d'objectes i fotografies

«El patrimoni habitat» és un catàleg digital que es pot visitar en el web del Museu de la Ciutat de Castelló (MUCC). Tot i que el projecte suposa una revisió i una incorporació de la perspectiva de gènere a la memòria col·lectiva de la història de la ciutat protagonitzada per dones, una part d'aquest està formada per una recopilació d'objectes i fotografies aportades pels testimonis i que ajuden a reflexionar sobre la idea del patrimoni cultural i el valor que aporta a la societat.

Les dones participants, a més d'explicar les seues experiències relacionades amb la infantesa, la vida professional o les relacions socials, també han reflexionat sobre el patrimoni cultural i la història més recent de la ciutat. En primer lloc, es van plantejar una sèrie de preguntes fetes en les entrevistes en profunditat. Aquestes preguntes estaven relacionades amb els canvis que la ciutat ha experimentat al llarg del temps, els espais en què les dones de la ciutat s'han trobat i es troben actualment, i els canvis que han viscut amb el pas del temps els llocs de la ciutat amb què s'identifiquen, les tradicions i celebracions que valoren més o els objectes que les representen.

Totes les participants han cedit objectes i fotografies personals que són significatius per a elles, ja que estan relacionats amb moments o experiències rellevants de la seua vida personal o professional. Es tracta d'objectes relacionats amb la vida professional, com ara bobines de fil, teixits, productes de

drogueria o objectes relacionats amb les activitats del temps d'oci.

Les fotografies també mostren les dones en diferents moments de la vida i ens permeten il·lustrar nous relats sobre la història de la ciutat: com eren els moments de lleure després de la sortida de la fàbrica, la inauguració de les tendes als anys seixanta..., mostren les dones treballant a fàbriques o tendes, o també moments d'oci o de celebracions amb la família.

Els objectes i les fotografies estan acompanyades d'una fitxa amb la descripció i contextualització de l'objecte. L'objectiu és fer una reflexió sobre quins objectes són els que es pensa que reuneixen les qualitats i valors per a ser béns culturals i com es desenvolupa aquest procés. En preguntar les dones sobre un objecte que tinguera valor o fora representatiu de la seua vida o trajectòria professional, van aparèixer objectes i fotografies molt diferents.

Unes consideracions finals

Resignificar el patrimoni cultural mitjançant la perspectiva de gènere i donar visibilitat a l'aportació de les dones és una manera d'integrar-hi un sistema de valors diferents que supere la concepció androcèntrica dels béns culturals. També suposa construir una nova narrativa més àmplia i diversa que siga capaç de relatar i representar la societat en conjunt.

Així mateix, ajuda a la societat a anar més enllà d'aquesta visió del patrimoni monumental que pertany i representa l'elit i ofereix un espai per a conèixer i conservar un patrimoni fins fa poc de temps considerat menor, que és local i quotidià. A més a més, si es reprenen les idees del Conveni de Faro, fer accessible el patrimoni cultural a tots els ciutadans i ciutadanes és respectar un dret fonamental que genera benestar i ajuda a crear una societat més justa i igualitària.

Bibliografia

ADICHIE, Chimamanda Ngozi (2018): «El peligro de la historia única». Editorial Random House.

APRAIZ SAHAGÚN, Amaia (coord.) (2021): «El libro blanco de la perspectiva de género y el patrimonio cultural». Diputación Foral de Bizkaia.

ARRIETA URTIZBEREA, Iñaki (de.) (2018) «El género en el patrimonio cultural».

CHADWICK, W. (1990) Mujer, arte y sociedad. Barcelona: Ediciones Destino, 1996.

HOOKS, Bell (2020): «Teoría feminista: de los márgenes al centro». Traficantes de sueños.

LERNER, G.(1986): «La creación del patriarcado»

NASH, Mary (2000): «Género, identidad urbana y participación ciudadana. Entorno al once de septiembre»,p.315-332. Revista Historia contemporánea. Universidad del País Vasco.

Documents internacionals

CONSEJO DE EUROPA (2005). Convenio marco del Consejo de Europa sobre el valor del patrimonio cultural para la sociedad. Faro: Consejo de Europa.

UNITED NATIONS EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND CULTURAL ORGANIZATION – UNESCO, ed. (2014). Gender Equality. Heritage and Creativity. París: UNESCO.

La revista anual Memòria Viva del projecte Patrimoni del Programa d'Extensió Universitària - PEU de la Universitat Jaume I recull tota una sèrie d'articles centrats en processos patrimonials. Les temàtiques clau de la revista són: les comunitats patrimonials, la socialització del patrimoni cultural i la importància de les xarxes d'intercanvi de coneixements, metodologies i pràctiques socials, culturals i patrimonials.

Memòria Viva es divideix en dos apartats principals: Projectes en el territori (textos i reflexions de la xarxa de comunitats patrimonials del PEU UJI) i Investigacions (convocatòria oberta d'articles relacionats amb els temes de la revista).

Aquesta publicació és una bona mostra de la importància de crear relacions basades en la complicitat, l'intercanvi i l'horitzontalitat de la Universitat Jaume I amb les persones que habiten el territori en el qual desenvolupen la seua creativitat, idees, projectes i somnis.

UJI UNIVERSITAT JAUME I
Programa d'Extensió Universitària
PEU

DIPUTACIÓ DE CASTELLÓ

GENERALITAT VALENCIANA
Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport